

Drinken, loten en verder drinken in de militaire kantine.

De drankbestrijdingsbeweging en de (toekomstige) militairen, 1850-1914.

Oswald Gualtheri d'Aumerie, 'De cantine te Leiden.', *Het cantineleven. Het kazerneleven in de Morschpoort kazerne te Leiden*, NMM (1885-1886).

R.M. Damen

s1123874

Romydamen@hotmail.com

ResMA Thesis History

Political Culture and National Identities

ECTS 40

Dhr. Prof.dr. B. Schoenmaker

Tweede lezer: Dr. M.J. Janse

17-08-2018

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1: Het ‘volk’ beschaven, opvoeden en verheffen	10
1.1 Terminologie	10
1.2 De verheffers en het volk	13
1.3 Motieven en doelstellingen	15
1.4 Verheffen met welk resultaat?	17
1.5 Opkomst van de beweging tegen sterkedrank	19
Hoofdstuk 2: Sterkedrank voor en na in- en uitloting	22
2.1 De lotelingen loten om hun lot	22
2.2 De drankmisstand aankaarten	23
2.3 Overheidsmaatregelen op ‘de dag van officieele dronkenschap’	25
2.4 Loten zonder de lotelingen of de kroegen sluiten?	29
2.5 De initiatieven van de afdelingen	33
2.6 Loten om persoonlijke dienstplicht in alle gemeenten	38
2.7 De gezelligheidsfeestjes van de katholieken	39
2.8 De versplintering, verzuiling en samenwerking	42
2.9 Conclusie	46
Hoofdstuk 3: ‘Een onmisbaar lokaal van verpoozing’	49
3.1 De onhuiselijke kazernes	49
3.2 Soldatenpraatjes over te veel soldatendrankjes	50
3.3 Een nieuw medicijn tegen drankzucht	53
3.4 Sterkedrank, kantines en de Drankwet	57
3.5 Op audiëntie	61
3.6 Naar Brits voorbeeld	67
3.7 Geen wijn en geen bier	69
3.8 Conclusie	76

Hoofdstuk 4: Het (gebrek aan) succes	78
4.1 Een arsenaal van actiemiddelen op de lotingsdag	78
4.2 Het drankgebruik in de kantines onder controle?	80
4.3 Van stroobiljetten tot huisbezoeken	84
4.4 Landelijke afwijzingen en lokale succesjes	85
4.5 Het belang van draagvlak	89
4.6 Conclusie	91
Conclusie	93
Bronnenlijst	96
Lijst van afkortingen	103

Inleiding

Vanaf 2011 moesten alle grote evenementen op Koninginnedag van de binnenstad van Amsterdam naar de buitenwijken verhuizen. “De gemeente wil af van de massale zuipfestijnen en agressieve feestgangers (...)” in de binnenstad, zo meldde het NRC. “De massa-evenementen in het centrum en het toenemende alcoholgebruik van bezoekers zorgen voor serieuze veiligheidsrisico’s, aldus de gemeente.”¹ In 2011, het laatste jaar dat de grote feesten in het centrum van Amsterdam werden gehouden, trok de stad dan ook ongeveer 800.000 bezoekers, waren er 522 ambulanceritten nodig die bijna allemaal aan alcohol waren gerelateerd en werden er 287 feestgangers aangehouden voor openbare dronkenschap, vernielingen, mishandeling en openbare geweldpleging.² Niet alleen in Amsterdam, maar ook in andere grote steden worden steeds vaker grote feesten buiten de stad georganiseerd op Koningsdag. Gemeenten troffen ook nog andere voorzorgsmaatregelen. In een aantal binnensteden mogen supermarkten enkel beperkte hoeveelheden alcohol verkopen en in andere gemeenten bleven de supermarkten helemaal dicht. De NS probeerde wanordelijkheden te voorkomen door een alcoholverbod in de treinen en op de stations in te stellen op deze feestelijke dag. Maar wie dit verbod moest handhaven, was niet duidelijk.³

De dag waarop werd geloot voor de nationale militie in de negentiende eeuw, is misschien wel het beste te vergelijken met het verloop van de hedendaagse Koninginne- en Koningsdag. Op de lotingsdag trokken jongemannen naar de lotingsplaatsen, vaak in de grote steden, om te loten voor de militaire dienst. Onderweg nuttigden zij volop drank. Sommige dronken in de vroege ochtend al zoveel, dat zij nauwelijks in staat waren zelf een lot te trekken. Na de loting gingen de festiviteiten door in de kroegen, waarna de lotelingen dronken, baldadig en als vandalen huiswaarts trokken. Dit was een jaarlijks terugkerende feestelijke dag, die door vele oogluikend werd toegelaten, waar anderen over klaagden en waarop de anti-drankbeweging in actie kwam om drankmisbruik, en de daaruit voortvloeiende orde verstoringen, te voorkomen.⁴ Ook enkele gemeenten poogden de orde te behouden door

¹ M. Willems, ‘Amsterdam wil geen grote feesten meer op Koninginnedag’, *NRC 3 november 2011* <<https://www.nrc.nl/nieuws/2011/11/03/amsterdam-wil-koninginnedag-minder-massaal-a1451050>> (Zoals geraadpleegd op 03-07-2018).

² ‘Koninginnedag in cijfers’, *Algemeen Dagblad 04-11-2011* <<http://www.at5.nl/artikelen/70952/koninginnedag-in-cijfers>> (Zoals geraadpleegd op 03-07-2018).

³ ‘Een alcoholverbod, maar wie het moet handhaven weet niemand’, *Algemeen Dagblad 26-04-2014* <<https://www.ad.nl/binnenland/een-alcoholverbod-maar-wie-het-moet-handhaven-weet-niemand~a14a908a/>> (Zoals geraadpleegd op 03-07-2018).

⁴ E.W.R. van Roon, *Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw* (Den Haag 2013) 48.

voorzorgsmaatregelen te nemen. Anderen verplaatsten de lotingen naar buiten de stad en enkelen sloten de kroegen. Of hiermee een einde werd gemaakt aan de wanordelijkheden op de lotingsdag, valt te betwijfelen.

Ook bij een andere hedendaagse militaire kwestie, of zoals de NOS in juni 2018 kopte: “Alarm om vieze kantines Defensie: ratten en lekkend riool”, is een vergelijking met het verleden te trekken. “Uit verschillende eetzaal komen al jaren klachten over muizen- en rattenoverlast, vieze lucht en aangevereten brood”, aldus de NOS.⁵ Ook de Telegraaf, het Algemeen Dagblad en enkele regionale dagbladen publiceerden vergelijkbare artikelen. Ongeveer 150 jaar geleden werden de voorlopers van deze kantines opgericht. Hiermee wilden de officieren voorkomen dat de militairen hun vermaak in de stad zochten en daar te veel sterkedrank dronken. Niet alle soldaten brachten hun vrije tijd door in de militaire kantines, aangezien deze kantines niet altijd huiselijk waren ingericht. De kazernes, waarin deze kantines zich bevonden, hadden in de negentiende eeuw dan ook een slechte reputatie. De officieren klaagden over de erbarmelijke en schandelijke omstandigheden waarin soldaten in de kazerne woonden. In de zomer stikte het van de ongedierte en in de winter was het er koud en vochtig.⁶ Evenals tegen het drankmisbruik op de lotingsdag, verzette de drankbeweging zich ook tegen het drankmisbruik onder de militairen. Drankvrije en huiselijk ingerichte kantines boden, volgens de anti-drankverenigingen, een mogelijke oplossing voor het drankprobleem onder militairen en een alternatief voor de kroeg. Zij stredden tegen het drankmisbruik. Een probleem van nu en van andere tijden. Hoe poogden de drankbeweging in de negentiende eeuw deze twee drankkwesties op te lossen?

De vraag waarom, op welke wijze en met welk resultaat de anti-(sterke)drankverenigingen probeerden (sterke)drankmisbruik onder (toekomstige) militairen te voorkomen van 1850 tot 1914, staat centraal in deze scriptie. Twee actiepunten van de drankbeweging met betrekking tot de (toekomstige) militairen komen aanbod, namelijk het drankmisbruik tijdens de militielotingen en in de militaire kantines. Bij de lotingskwestie bestaat de doelgroep van de anti-drankverenigingen uit lotelingen en hiermee grotendeels uit toekomstige militairen. Daarentegen richtten de verenigingen zich bij de kantinekwestie op de militairen, die onder de krijgstucht vielen. Een vergelijking tussen de aanpak van beide kwesties kan een interessante beeld opleveren. Want kwamen de motieven en doelen die de

⁵ ‘Alarm om vieze kantines Defensie: ratten en lekkend riool’, *NOS Binnenland* 21-06-2018 <<https://nos.nl/artikel/2237551-alarm-om-vieze-kantines-defensie-ratten-en-lekkend-riool.html>> (zoals geraadpleegd op 21-06-2018).

⁶ B. Schoenmaker, ‘Een volksleger krijgt vorm 1839-1914’ in: B. Schoenmaker, *200 jaar Koninklijke landmacht* (2014) 58-91, aldaar 69.

verenigingen gebruikten, de werkwijzen en de middelen die zij inzetten en het effect en het resultaat van de actiemiddelen die zij behaalden bij deze kwesties overeen? Behalve deze vergelijking tussen de doelgroepen, zal ook bekeken worden of de aanpak van deze kwesties paste binnen het repertoire van de drankbestrijdingsbeweging, de verheffers of de afschaffers en of er wel sprake was van één werkwijze.

Deze drankkwesties binnen het leger, bekeken vanuit de bronnen van de drankbestrijdingsorganisaties, werpt mogelijk een nieuw licht op de *civil-military relations*. Niet alleen tussen particulieren, de overheid en het leger bestonden connecties, maar ook tussen de georganiseerden burgerij, in de vorm van verheffings- of afschaffingsverenigingen, en het leger. Deze burgerlijke drankbestrijdingsbeweging, onderdeel van de *civil-society*, bekommerde zich om het drankmisbruik onder de (toekomstige) militairen. Door het drankvraagstuk in het leger aan te pakken, kwam zij in het vaarwater van de legerleiding en het ministerie van Oorlog. Waren zij wel gediend van deze bemoeienissen van georganiseerde burgers? Deze benadering past binnen de *New Military History*. Dit onderzoeksterrein ontwikkelde zich vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw en ze richtte zich op de interactie tussen de maatschappij het de krijgsmacht. Niet de operaties, strategieën, tactieken en wapens van het leger staan centraal, maar die van de drankbestrijdingsorganisaties gericht op de (toekomstige) militairen.⁷

Historica Ute Frevert en historicus Ben Schoenmaker deden beiden onderzoek naar de *civil-military relations*. Frevert onderzocht hoe deze relatie zich ontwikkelden in Duitsland in de afgelopen twee eeuwen. Ze richtte zich voornamelijk op de introductie en de ontwikkeling van de militaire dienstplicht.⁸ Schoenmaker schreef in zijn proefschrift over hoe het officierskorps worstelde met de problematische verstandhouding tussen het volk en het leger. In tegenstelling tot zijn proefschrift *Burgerzin en soldatengeest*, wordt deze relatie in dit onderzoek niet bekeken vanuit het perspectief van het leger, maar vanuit die van de burgers en de verenigingen.⁹

Behalve de relatie tussen het leger en de verheffings- en afschaffingsbeweging komt de interactie tussen deze beweging en de politiek ook aan bod. Deze relatie vertaalde zich voornamelijk in de verwachtingen en de actiemiddelen van de drankbestrijdingsorganisaties ten opzichte van of gericht aan de ministers en de Tweede Kamer. Historica Maartje Janse

⁷ Peter Paret, 'The New Military History', *Parameters Autumn* (1991) 10-18, aldaar 10-11.

⁸ Ute Frevert, *A nation in barracks. Modern Germany, military conscription and civil society* (Oxford 2004).

⁹ B. Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest. De relatie tussen volk, leger en vloot 1832-1914* (Amsterdam 2009) 9, 16-17.

lichtte deze politieke cultuur-benadering uitgebreid uit in haar proefschrift *De afschaffers*. Zij plaatste de burgerparticipatie van de afschaffingsverenigingen (tegenstanders van de slavernij, de drank en de dagbladzegel) binnen het politieke proces in Nederland. Eveneens schreef Jaap van der Stel een proefschrift over de tegenstanders van drank. Hierin gaf hij een zeer uitgebreide historisch-sociologisch beschrijving van de ontwikkeling van de drankbestrijding in de afgelopen vijf eeuwen.¹⁰ Beiden onderzoekers benoemden tussen neus en lippen door de initiatieven van de drankbestrijdingsorganisaties om drankmisbruik onder (toekomstige) militairen te voorkomen.

In *Lotgevallen* onderzocht Eddie van Roon de percepties van de bevolking van de dienstplicht in de negentiende eeuw. Hij besteedde uitgebreid aandacht aan het verloop van de lotingen voor de militia en het daarbij komend drankmisbruik onder de toekomstige militairen. Ook hij stipte de rol van de drankbestrijdingsorganisaties enkel kort aan. Door de perspectieven waarmee tot nu toe naar de drankbestrijdingsbeweging en het leger is gekeken, is de relatie tussen de anti-drankverenigingen en het leger nog niet onderzocht, alsook de interactie tussen de verenigingen en de overheid met betrekking tot de drankmisbruik onder (toekomstige) militairen.

De drankbestrijdingsbeweging bestond rond 1900 uit een lappendeken van verschillende organisaties. Een deel van deze verenigingen streden actief naar het voorkomen van drankmisbruik onder de lotelingen en de militairen. De Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank (NV) en de Volksbond, Vereeniging tegen Drankmisbruik (Volksbond) waren lange tijd de twee grootste en toonaangevende anti-drankorganisaties. De aandacht zal dan ook uitgaan naar deze twee verenigingen en andere anti-drankverenigingen die aan het einde van de negentiende werden opgericht. Deze verenigingen richtten zich niet uitsluitend op de lotelingen en de militairen, maar probeerden voornamelijk het drankmisbruik onder de gehele bevolking te voorkomen en streden naar de afschaffing van (sterke)drank. De lotelingen en de militairen waren voor deze anti-drankorganisaties een aparte doelgroep, waar zij dan ook speciale maatregelen voor troffen vanaf de jaren vijftig van de negentiende eeuw.

Verscheidene organisaties zoals, de Nederlandsche Onderwijzers Propaganda-Club voor Drankbestrijding (NOPC), Vereeniging tot bevordering van het Herstel van Drankzuchtigen, Gereformeerde Vereeniging voor Drankbestrijding en Enkrateia bond van protestants-christelijke drankbestrijdersverenigingen, kozen de lotelingen en de militairen

¹⁰ J.C. van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (Hilversum 1995).

nauwelijks of niet als doelgroep. Deze verenigingen blijven verder buiten beschouwing. Eveneens de verenigingen die niet enkel drankbestrijding als doelstelling hadden, zoals de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Nut). Net zoals over de Nederlandse verhouding tussen de (toekomstige) militairen en de burgerlijke anti-drankverenigingen, zijn er ook nauwelijks buitenlandse studies over de lotings- en kantinekwestie vanuit het perspectief van de verheffers of afschaffers.

Behalve de lotingskwestie en de kantinekwestie bekommerde de drankbestrijdingsbeweging zich over nog enkele drank gerelateerde misstanden in het leger, zoals het drankmisbruik tijdens de nachtpermissies (verlofavonden), voor en na militaire oefeningen en op nationale feestdagen. Lang niet alle anti-drankverenigingen besteedden aandacht aan deze kwesties. De meeste van deze kwesties werden slechts door één of twee verenigingen aangekaart of aangepakt. Hierom zullen deze kwesties buitenbeschouwing blijven. Hetzelfde geldt voor de uitzonderlijke aanpak van drankmisbruik onder de militairen door de Volksbond. Zij introduceerde huisvljijt voor militairen aan het begin van de twintigste eeuw.

Dit onderzoek richt zich voornamelijk op de gang van zaken binnen de verenigingen en welke resultaten zij behaalden. Hierom is er vooral gebruik gemaakt van de archieven van de anti-drankverenigingen en haar publicaties. Van lang niet alle verenigingen was het archief compleet bewaard gebleven. Door het ontbreken van bijvoorbeeld de ledenlijsten, is het lastig te achterhalen hoeveel militairen leden de verenigingen hadden en of deze groep een grote rol speelde bij het aankaarten van de militaire drankkwesties. Bijna alle anti-drankverenigingen hadden een eigen week- of maandblad en ze gaven almanakken uit. Op enkele ontbrekende nummers of jaargangen na, waren de publicaties van de verenigingen toegankelijk. Hierin publiceerden zij onder andere de jaarverslagen, de verslagen van de algemene vergaderingen en soms ook de verslagen van andere anti-drankverenigingen of korte samenvattingen van de vergaderingen van haar lokale afdelingen. Deze bronnen geven voornamelijk informatie over het zelfbeeld van de verenigingen en hoe zij te werk gingen. Ook de afdelingen lieten in lokale archieven vaak materiaal achter. Door de talrijkheid van deze archieven, zijn dezen, in tegenstelling tot de archieven van de nationale verenigingen, lang niet allemaal ingezien. Aan de hand van deze primaire bronnen en secundaire literatuur van Janse, Schoenmaker, Van der Stel en Van Roon is gepoogd om de motieven, werkwijzen en resultaat van de drankbestrijdingsverenigingen te achterhalen.

In het eerste hoofdstuk wordt de historische context geschetst waarin de anti-drankverenigingen het drankmisbruik onder de (toekomstige) militairen aanpakten. Deze anti-

drankverenigingen waren onderdeel van een verheffende beweging in de negentiende eeuw. De doelgroepen, de motieven, de doelstellingen en de resultaten van deze beweging worden hierin uitgelicht. Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een beschrijving over de opkomst van de anti-drankbeweging en het ontstaan van de eerste nationale anti-drankvereniging. In het tweede en het derde hoofdstuk worden de motieven en de werkwijzen van de anti-drankverenigingen, om het drankmisbruik onder (toekomstige) militairen aan te pakken, uiteengezet. Ook is er oog voor ontwikkelingen en veranderingen binnen de verenigingen. In het tweede hoofdstuk staat de lotingskwestie centraal en in het derde hoofdstuk de kantinekwestie. Ten slotte zal in het laatste hoofdstuk de doeltreffendheid van de actiemiddelen en het behaalde (gebrek aan) succes worden toegelicht. Hoe is dit (gebrek aan) succes te verklaren?

Hoofdstuk 1: Het ‘volk’ beschaven, opvoeden en verheffen.

Aan het einde van de achttiende en gedurende de negentiende eeuw werden tal van verenigingen, bonden en instellingen opgericht die zich richtten op de sociale zorg en de verbetering van het welzijn van de bevolking. Eén van deze bewegingen staat in de komende hoofdstukken centraal; de anti-(sterke)drankbeweging. Hoe past deze beweging binnen de historische context van de negentiende eeuw waarin beschavers, volksoepvoeders, verheffers en afschaffers hun idealen probeerden te verwezenlijken? In dit hoofdstuk staan de verheffers en de afschaffers en hun doelgroep, motieven en doelstellingen centraal. Ook zal er aandacht worden besteed aan het ontstaan van de verheffingstrend, de periodisering en het behaalde resultaat. Tot slot wordt de opkomst van de drankbeweging en het ontstaan van de eerste drankvereniging uitgelicht. Voordat deze onderwerpen aan bod komen zal eerst de terminologie van de beschavingsontwikkeling worden besproken.

1.1 Terminologie

In de literatuur over sociaal werk gebruikten auteurs verschillende termen om de opkomst en de ontwikkeling van de bonden, die zich in de negentiende eeuw inzetten om het welzijn van mensen te bevorderen, te benoemen. Deze vergrootte interesse voor sociaal werk bestempelden zij onder andere als het burgerlijk beschavingsoffensief, de volksverheffing en -opvoeding, de humanitaire hervormingsbeweging en de voorloper van de moderne sociale zorg.

In het artikel ‘Godsvrucht en goede zeden’ schreef Bernard Kruithof dat het begrip burgerlijk beschavingsoffensief in 2006 vijftig jaar bestond. Volgens Kruithof introduceerde Piet de Rooy dit begrip als eerste Nederlandse historicus in zijn boek ‘Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940’.¹¹ Piet de Rooy haalde zijn inspiratie uit het boek ‘Haven is a heartless world’ van Christopher Lasch. Lasch typeerde het burgerlijk beschavingsoffensief als “‘the forces of organized virtue’”.¹² Volgens De Rooy startte de burgerij een beschavingsoffensief vanaf 1800 met als doel het volk op te voeden, te verheffen en er toezicht over te houden. Het overbrengen en aanleren van waarden en

¹¹ Bernard Kruithof, ‘Godsvrucht en goede zeden bevorderen. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen’ in: Nelleke Bakker, *Tot burgerschap en deugd: volksoepvoeding in de negentiende eeuw* (2006) 69-79, aldaar 69.

¹² Piet de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940: Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979) 10.

deugden speelden daarbij een essentiële rol.¹³ In het artikel ‘Opvoeding van arbeidskinderen in Nederland’ gaf Ali de Regt een specifiekere omschrijving van deze ontwikkeling. Zij omschreef het beschavingsoffensief als “de activiteiten van hogere groepen om het gedrag van de lagere klasse om te vormen in de richting van meer beheerst gedrag dat meer overeen kwam met de levenswijze van de burgerij”.¹⁴ Ook volgens haar omschrijving speelde waarden en deugden een grote rol in het beschavingsoffensief. De gegoede burgerij schreef namelijk verschillende eigenschappen toe aan de lagere klasse. Ze zouden lui, snoeplustig, onzedelijk, slordig, verspillend, drankzuchtig zijn en onregelmatig leven. Met hulp van de burgerij zou het volk in staat zijn deze eigenschappen om te zetten in deugden. Zij zouden netter, sober, zuinig, arbeidzaam en gedisciplineerder gaan leven. De beschavers streefden naar een gedragsverandering van het volk. Vaak ging deze hulp samen met materiële hulp.¹⁵

Christianne Smit koos in haar boek ‘De volksverheffers’ ervoor om niet de term beschavingsoffensief, maar het begrip volksverheffing te gebruiken. Hiermee doelde ze op initiatiefnemers die het als hun taak zagen “om een harmonieuze gemeenschap te creëren waarin ieder zich kon ontplooien, terwijl chaos en revolutie werden vermeden. De harmonieuze gemeenschap waar ze met hart en ziel aan werkten, kon bereikt worden door, nadat de sociale problematiek bekend was gemaakt en verspreid, iedere burger die ontvankelijk was voor verbetering kansen te bieden, geënt op een middenklassen moraal.”¹⁶ Net zoals de beschavers wilden de volksverheffers een gedragsverandering onder de lagere klasse bewerkstelligen. Ook hun doelgroepen en motieven kwamen overeen. Het gaat dus om een dezelfde groep initiatiefnemers. Het begrip volksverheffing, dat Smit aandroeg, past echter beter bij dit fenomeen, aangezien de term beschavingsoffensief impliceerde dat enkel het beschaven van het volk het doel was van de beweging. In de praktijk ging deze hulp daarentegen samen met materiele steun. Verheffing vond dus plaats door geestelijke en/of materiele verbetering.¹⁷ Volgens Smit bleken “(...) veel van de wortels van twintigste eeuwse sociale arrangementen te liggen in de door volksverheffers begonnen initiatieven” en daarom werden deze initiatieven als de looplopers van de moderne sociale zorg gezien.¹⁸

Hoewel de verheffingstrend van de negentiende eeuw pas in de twintigste eeuw het beschavingsoffensief werd genoemd, spraken de verheffers in de negentiende eeuw al over

¹³ Ibidem, 10, 11.

¹⁴ Ali de Regt, ‘Opvoeding van arbeidskinderen in Nederland, 1850-1920’ in: Nelleke Bakker, *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (2006) 151-167, aldaar 152.

¹⁵ Ibidem, 163.

¹⁶ Christianne Smit, *De volksverheffers. Sociale hervormers in Nederland en de wereld* (Hilversum 2015) 7.

¹⁷ Ibidem, 8.

¹⁸ Smit, *De volksverheffers*, 9.

beschaving, volksopvoeding en verheffing. A.C.J. de Vrankrijker schreef in zijn boek ‘Volksontwikkeling’ over het gebruik van deze woorden. Onder beschaving verstonen de verheffers “iets dat met zintuigen waarneembaar is: een kwestie van zeden, die heilzaam is voor de maatschappij, zowel als voor het huiselijke en persoonlijke geluk der individuen.”¹⁹ Kortom de deugdelijke beschaving van het verstand. Wanneer dit begrip aan populariteit won achterhaalde De Vrankrijker niet. Volgens De Vrankrijker raakte de term volksopvoeding tegen het midden van de negentiende eeuw in gebruik. Deze volksopvoeding richtte zich zowel op het bijbrengen van kennis als het aanleren van deugden. Ook schreven verheffers steeds vaker over verheffing. Volgens De Vrankrijker werd onder verheffing verstaan het opheffen, het uit de put halen van de lagere standen. “Verheffing in haar uitgebreidste beteekenis, door zedelijke, verstandelijke en stoffelijke ontwikkeling onder haar (de lagere klasse) te bevorderen”, aldus De Vrankrijker.²⁰ De volksverheffers deden aan beschaven, opvoeden en verheffen, wat drie door elkaar heen lopende taken waren.

Maartje Janse voegde hier een subcategorie aan toe, namelijk de afschaffers. Zij zag de afschaffer als een radicalere versie van de verheffer of de beschaver. Evenals de traditionele hervormer, wilden de afschaffers maatschappelijke misstanden aanpakken, alleen de aanpak verschilde met die van de verheffers. De afschaffers richtte zich, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Nut, op één misstand en pakten deze afzonderlijk aan. Vergelijkbare verenigingen staan tegenwoordig bekend als single-issue organisaties of pressiegroepen. Terwijl de verheffers zich voornamelijk richtten op de volksopvoeding en -verheffing, streden afschaffers voornamelijk naar overheidsingrijpen. Ook de verheffers stuurden aan op overheidsmaatregelen, maar zij deden dit vaak doormiddel van correspondentie tussen het hoofdbestuur en de minister en uit het zicht van publiek. Deze afschaffers streefden onder andere naar de afschaffing van de slavernij, het cultuurstelsel en de sterkedrank.

Tot de jaren vijftig van de negentiende eeuw was er een andere betekenis aan ‘de afschaffer’ verbonden. Het ging om drankafschaffers die een voorbeeld stelden voor de rest van de bevolking door het drinken en vaak ook het schenken van sterkedrank in zijn of haar persoonlijke leven af te schaffen. Op deze manier protesteerden zij tegen het maatschappelijk probleem van drankmisbruik.²¹

¹⁹ A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland* (Assen 1962) 11.

²⁰ Ibidem, 16.

²¹ Janse, *De afschaffers*, 9, 10, 36, 48.

1.2 De verheffers en het volk

Maar wie waren deze volksverheffers? Smit omschreef hen als een groep hervormingsgerichte mannen en vrouwen die “het als de verantwoordelijkheid van leden van de middenklasse” zag om het volk te verheffen.²² Maarten van der Linde gaf in ‘Basisboek geschiedenis sociaal werk in Nederland’ een uitgebreidere beschrijving. Volgens hem waren de initiatiefnemers “bevlogen pioniers en toegewijde gelovigen, afkomstig uit verschillende sferen, van vrijzinnig protestant en liberaal tot orthodox protestant en rooms-katholiek”.²³ Opvallend vond hij de grote groep vrouwen, predikanten en priesters die een rol vervulden binnen deze beweging. Volgens hem bestond deze groep zowel uit de hogere als de middengroepen van de burgerij, kortom de hogere standen.²⁴ De Rooy voegde hieraan toe dat ook de medici een grote initiatiefnemende rol speelden.²⁵

Janse omschreef de groep afschaffers met vergelijkbare kenmerken. Volgens haar bestond deze groep “(...) uit mannen en vrouwen uit heel Nederland, met diverse sociaal-economische achtergronden, verschillende religieuze en politieke overtuigingen en uiteenlopende voorstellingen van politiek.”²⁶ Het waren vooral artsen, hoogleraren, predikanten, advocaten en ambtenaren die de single-issue verenigingen hadden opricht. Zij waren vanuit hun beroep gewend om in het openbaar te spreken en te bemiddelen tussen autoriteiten en het publiek. Hoewel de verheffers een algemene verenigingen probeerden op te richten, werden deze voornamelijk geleid door protestantse mannen uit de (hogere) middenklassen. Ook ontbraken de katholieken binnen deze single-issue verenigingen, aangezien zij voornamelijk een aanpak via kerkelijke kanalen verkozen, aldus Janse.²⁷

Verheffers richtten zich voornamelijk op de verheffing van het volk. Het onwetende en vaak armoedige deel van de bevolking, aldus Wijnand Mijnhardt.²⁸ Deze groep noemden de verheffers volgens Smit ook wel eens de arbeidersklasse. Hiermee benadrukten de verheffers hun andere sociaal-economische positie ten opzichte van hun doelgroep. Het volk als groep varieerde van een armoedige arbeider die net of soms net niet rond kon komen tot een welgestelde handwerksman en hun gezinnen. Tussen het volk en de verheffers zat een bevolkingsdeel dat zich in grijs gebied bevond. Volgens Smit ging het bijvoorbeeld om

²² Smit, *De volksverheffers*, 7.

²³ Maarten van der Linde, *Basisboek geschiedenis sociaal werk in Nederland* (Amsterdam 2007) 87.

²⁴ *Ibidem*, 87, 89.

²⁵ De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding*, 9.

²⁶ Janse, *De afschaffers*, 9.

²⁷ *Ibidem*, 297-298.

²⁸ W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984* (Groningen 1984) 4.

onderwijzers, kantoorklerken en winkeliers. Soms maakten zij gebruik van verheffende activiteiten van de verheffers en soms droegen zij actief de verheffende waarden naar anderen uit. Volgens Smit richtten lang niet alle verheffers zich op de echte arme of paupers in de samenleving. Zij kozen ervoor om deze groep links te laten liggen, omdat zij niet de capaciteiten of de mogelijkheden zouden hebben om door middel van verheffing op te klimmen. “De verheffing was grofweg gericht op de ‘te verbeterbaar geachte arbeider’ een categorie die werd bepaald door de sociaal-economische positie en het karakter van de persoon of de familie in kwestie”, aldus Smit.²⁹

In tegenstelling tot de grote verheffingsorganisaties, zoals het Nut of Réveil, waren er ook verenigingen die zich slechts op één categorie hulpbehoevende richtten, zoals op gevangenen, kinderen, vrouwen, doven, blinden en gehandicapten. De verheffingsverenigingen waren actief op het gebied van de werkverschaffing, het patronaatschap, de vrouwenhulpverlening, de wijkverpleging, de reclassering, de psychiatrie, het jeugd- en jongerenwerk en de verslavingszorg. Aan het einde van de negentiende eeuw verzuilde steeds meer bonden en verenigingen. Gedeeltelijk verzuilde hun doelgroep mee, maar niet altijd.³⁰

De afschaffers richtte zich minder op de doelgroep die door de misstand was getroffen en meer tot de groep die hier verandering in konden brengen. Dit hing samen met hun plan van aanpak om verandering teweeg te brengen. Want, volgens Janse, hadden deze single-issue organisaties drie functies. Ten eerste wilden zij, volgens Janse, de misstand onder een groot publiek bekend maken en vervolgens probeerden zij de publieke opinie te beïnvloeden. Behalve tot deze brede doelgroep, richtte zij zich ten slotte ook specifiek tot politieke machthebbers. De afschaffers dienden petities in, stelden wetswijzigingen en nieuwe wetten voor en drongen verkiezingsbeloften af. Dit is de derde functies een single-issue organisatie.³¹

De structuur van de verheffings- en afschaffingsverenigingen kwam overeen. De landelijke verenigingen hadden een hoofdbestuur. Het onderhield de contacten met de landelijke politieke leiders en bestuurde de verenigingen op nationaalniveau. Hieronder stonden plaatselijke afdelingen. Zij zetten voornamelijk lokale acties op in één stad of gemeenten. Zowel de afdelingen als het hoofdbestuur legden verantwoordelijkheid af aan de

²⁹ Smit, *De volksverheffers*, 15, 16.

³⁰ Van der Linde, *Basisboek geschiedenis sociaal werk in Nederland*, 151, 152.

³¹ Janse, *De afschaffers*, 9, 10.

algemene vergadering. Tijdens de jaarlijkse algemene vergaderingen werden leden van het hoofdbestuur en commissies benoemd en het beleid vastgelegd.³²

1.3 Motieven en doelstellingen

De verheffers hadden verschillende motieven om het volk in de samenleving hulp te bieden. Van der Linde lichtte acht motieven uit waarom verheffers hulp boden aan deze kwetsbare groepen in de samenleving. Sociaal werk zou volgens hem voortkomen uit het godsdienstig levensbeschouwelijk motief en het motief van medemenselijkheid (filantropie en humanitas), om sociale angst te beperken, om openbare orde te behouden uit welbegrepen eigenbelang, om burgerlijk schuldgevoel en verontwaardiging te verminderen, om de arbeidsreserve in stand te houden, als mogelijkheid voor vrouwen om zich te emanciperen en te ontplooiën en uit professioneel motief.³³ Het is zeer aannemelijk dat een combinatie van meerdere motieven verheffers in de negentiende eeuw aanzetten tot sociaal werk. Waarom Van de Linde specifiek voor deze acht motieven koos legde hij niet uit. Vast staat dat aan dit rijtje nog vele andere motieven kunnen worden toegevoegd. Andere motieven zijn bijvoorbeeld de mogelijkheid om aanzien en respect te verwerven als verheffer en het uitvoeren van sociaal werk vanwege de sociale druk om goed te doen.

Smit liet in haar historiografie zien dat de toewezen motieven van de verheffers een onderwerp van discussie zijn onder historici. Zo schreef Jan Romein, in zijn studie uit de jaren zeventig ‘Op het breukvlak van twee eeuwen’, nog dat de initiatieven voornamelijk voortkwamen uit schuldgevoel. Hij zette hiermee de verheffinginitiatieven weg als “een hobby van een elite vol schuldgevoel en maakt de groep hervormers daarmee tot karikatuur”, aldus Smit.³⁴ Abram de Swaan zag niet zozeer schuldgevoel als motief, maar de angst van verheffers voor de ontevreden lagere klasse. Volksverheffers zouden liefdadigheid en beschaving als middel hebben ingezet om de lagere klasse te beheersen. Zo gingen verheffers onrusten in de samenleving tegen.³⁵ Ook Janse betoogde dat voor enkele drankbestrijders het tegengaan van drankmisbruik een strategie was om de lagere klassen te beheersen. “De drankbestrijding gaf onzekere burgers hoop en houvast”, maar ook dat de hulp voortkwam uit oprechte betrokkenheid.³⁶ De verheffers en de afschaffers “(...) echter een optimistisch maatschappijbeeld en de overtuiging dat een betere wereld, maatschappelijke vooruitgang en

³² Ibidem, 11.

³³ Ibidem, 12-34.

³⁴ Smit, *De volksverheffers*, 10.

³⁵ Ibidem, 10-12.

³⁶ Janse, *De afschaffers*, 34.

economische voorspoed dichtbij waren, mits bepaalde misstanden uit de weg geruimd werden.”³⁷

Smit vergeleek de visie van De Swaan met de civiliseringstheorie van Norbert Elias. Volgens de theorie van Elias leidde het beschaven van de lagere klassen op langer termijn tot geweldsvermindering en een afname van klassenverschillen. Het beschaven van de lagere klasse ging onder zware druk van de hogere klasse. Het doel was om de driften van de arbeiders te bedwingen en hun gedrag te reguleren. Smit stelde dat De Swaan de civiliseringstheorie van Elias nuanceerde en sneed hiermee een interessante en later terugkomende voorwaarde aan, namelijk dat de lagere klasse wel de initiatieven vrijwillig moest ontvangen.³⁸

Zelf twijfelde Smit aan dit beheersingsmotief. “Het enthousiasme waarmee arbeiders deelnamen aan volksverheffende initiatieven en waarmee ze soortgelijke activiteiten incorporeerden in hun eigen organisaties, laat zien dat het onderdrukkende element in realiteit erg moet zijn meegevallen.”³⁹ Ze stelde dat de initiatiefnemers paternalistisch optraden en vooral kansen boden in plaats van dwongen. Smit liet andere motieven voor sociaal werk buiten beschouwing. De vraag is of er wel één overheersend motief was, of dat initiatieven voortkwamen uit verschillende combinaties van motieven. Desondanks blijft het belangrijk oog te hebben voor de motieven van initiatiefnemers, deze kunnen namelijk bepalend zijn voor de keuzes, de werkwijze en het succes van de volksverheffers.

Zoals uit een aantal hierboven genoemde motieven al bleek, waren motieven soms nauw met de doelstellingen verbonden. Hoewel elke bond of vereniging zijn eigen doelgroep had en daardoor ook zijn eigen specifieke doelstellingen, hadden de initiatiefnemers een aantal overeenkomstige doelstellingen. Het Nut, één van de toonaangevende bonden in de negentiende eeuw en met een zeer brede doelgroep, had als doel de samenleving deugdzamer en beschaafder te maken. Zij wilde dit bereiken door de bevolking uit de lagere klasse te onderwijzen en hen deugden aan te leren. Als hoger doel hadden zij en vele andere initiatiefnemers om de samenleving leefbaarder voor allen te maken en om het volk in staat te zetten zich van armoede te ontdoen. Dit was nodig voor een welvarende en harmonieuze natie.⁴⁰ Initiatiefnemers konden ook als doelstelling hebben om de verdraagzaamheid te bevorderen, goede vakmensen te kweken, geluk te vergroten en om een opstand te

³⁷ Ibidem, 9.

³⁸ Smit, *De volksverheffers*, 10-12.

³⁹ Ibidem, 11.

⁴⁰ Kruithof, ‘Godsvrucht en goede zeden bevorderen’, 69-78. Smit, *De volksverheffers*, 8.

voorkomen.⁴¹ Hun overeenkomstig doel was het toegankelijk maken van de burgerlijke cultuur voor arbeiders en de daar bijhorende normen en waarden verspreiden.⁴²

1.4 Verheffen met welk resultaat?

In de literatuur over de volksverheffingsinitiatieven kwamen slechts enkele historici met een verklaring voor de vloedgolf van deze initiatieven in de negentiende eeuw. Van der Linde schreef over drie ontwikkelingen die de sociale pioniers inspireerden, namelijk de Verlichting, de protestantse geestelijke opwekking en de rooms-katholieke herleving.⁴³ Ook stelde hij dat de initiatieven het gevolg waren van “een toegenomen gevoeligheid voor maatschappelijke misstanden, waar mensen persoonlijk het slachtoffer van waren geworden. In deze periode ontstond een patroon van nieuwe maatschappelijke waarden en normen.”⁴⁴ De verklaring van Janse voor de opkomst van de beweging tegen sterkedrank sluit hierbij aan. Zij stelde dat de waardering van dronkenschap afnam. Onder invloed van het verlichtingsdenken veranderde het mensbeeld. Zelfbeheersing werd een belangrijke deugd voor de mens en stond lijnrecht tegenover dronkenschap. Bovendien ontstond het idee dat de maatschappij een samenhangend geheel was. Elk menselijk handelen had hier invloed op. Grote hervormingsacties konden aan de samenleving bijdragen.⁴⁵

In het boek ‘Straffen, redden en opvoeden’ gaf Jeroen Dekker een andere verklaring. Deze maatschappelijke ontwikkeling was volgens hem vooral beïnvloed door de ‘duale revolutie’; de Franse Revolutie en de opkomende industrialisatie in West-Europa.⁴⁶ De inspiratie van de volksverheffers werd volgens Smit ook gevoed door verheffingsinitiatieven in het buitenland. De initiatiefnemers maakten deel uit van een internationale verheffingsgroep die hun kennis en ervaring uitwisselden. Dit gebeurde op verschillende internationale congressen, maar ook door verschillende briefwisselingen tussen verheffers. Succesverhalen waaiden over naar Nederland en deze dienden als voorbeeld voor de Nederlandse verheffers en afschaffers.⁴⁷

⁴¹ De Vrankrijker, *Volksontwikkeling*, 32.

⁴² L. Heerma van Voss, ‘Nieuwe mogelijkheden, nieuwe waarden en normen: sociaal-culturele ontwikkeling’, in: K. Davinds en M. ’t Hart red., *De wereld en Nederland. Een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (2011) 277-328, aldaar 311.

⁴³ Van der Linde, *Basisboek geschiedenis sociaal werk in Nederland*, 88, 89.

⁴⁴ *Ibidem*, 87.

⁴⁵ Janse, *De afschaffers*, 33.

⁴⁶ Jeroen J.H. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden. Het ontstaan en de ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in West-Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor ‘Nederlandsche Mattay* (Assen 1985) 13.

⁴⁷ Smit, *De volksverheffers*, 13.

De periode wanneer de volksverheffing als fenomeen opkwam en eindigde is lastig vast te stellen. Historici periodiseren deze beweging dan ook verschillend. Smit stelde dat verheffers als hervormingsgerichte groep “vanaf 1870 van zich deed spreken” en nam als eindpunt het begin van de Eerste Wereldoorlog.⁴⁸ Andere historici markeerden dit startpunt vaak een aantal decennia eerder, wat aannemelijker is, aangezien vele bonden en verenigingen rond de jaren veertig en vijftig werden opgericht en soms zelfs veel eerder. Een voorbeeld hiervan is het Nut. Deze vereniging werd al aan het einde van de achttiende eeuw opgericht en maakte in de eerst helft van de negentiende eeuw een groei door. In de verheffingsperiode van 1840-1914 zijn een aantal belangrijke kenteringen te ontdekken. Van der Linde stelde dat in het eerste deel van deze tijdspanne “een opvallende passiviteit naar sociale wetgeving” bestond.⁴⁹ Deze periode van passiviteit ging over in de eerst ronde van sociale wetgeving, waarvan het Kinderwetje van Samuel van Houten de eerste was. De tweede ronde van sociale wetgeving startte volgens Van der Linde onder het sociaal-liberale kabinet-Pierson-Goeman Borgesius met de Leerplichtwet in 1900. Een ander interessant kantelpunt in deze periode werd aangedragen door Bohn Stafleu van Loghum in zijn ‘Handboek Maatschappelijk werk’. Vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw werd het startsein gegeven om het werk van de verheffers te professionaliseren. De eerste opleidingsinrichting voor sociale arbeid, die naar enige jaren zijn naam veranderde in School voor Maatschappelijke Werk, werd in 1899 opgericht. In 1910 werden er vakken gegeven zoals het woningvraagstuk, de armoedezorg en de kinderverzorging. Ondanks deze eerste stappen naar professionalisering spreekt men dan nog niet over een beroep.⁵⁰

Over de behaalde resultaten van de volksverheffers schreven historici nauwelijks of niet. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de bemoeilijkte meetbaarheid van deze resultaten. Vaak schreven historici enkel over de opgerichte bonden of verenigingen, hun initiatieven of investeringen, zoals de oprichting van een verzorgingstehuis, de status van de financiën en het aantal leden. Een bond of vereniging faalde wanneer zij ten onder ging aan financiële problemen en een gebrek aan leden. Het daadwerkelijk behaalde resultaat ten opzichte van hun doel is hier niet uit op te maken. De komst van een aantal sociale wetten kan ook als overwinning worden gezien. Een maatschappelijk probleem was in zo’n geval bij de politiek bekend en de dringende situatie van het volk op dat gebied erkend. Dit was lang niet altijd het doel van zo’n bond of vereniging. Kruithof gaf als een van de weinige zijn oordeel over het

⁴⁸ Ibidem, 7.

⁴⁹ Van der Linde, *Basisboek geschiedenis sociaal werk in Nederland*, 161.

⁵⁰ Bohn Stafleu van Loghum, *Handboek Maatschappelijk werk. Ontwikkeling in het beroep* (Houten 1995) 10.

resultaat van de verheffingsinitiatieven in het algemeen. Hij stelde dat initiatieven lang niet altijd effect hadden. Dit kwam doordat de volksverheffers stelselmatig de maakbaarheid van de mens overschatte. Want hoe maakbaar is de mens? Voor de volksverheffers was te veel mogelijk volgens Kruithof. Met de middelen die de verheffers inzetten zouden de doelen hierdoor lang niet altijd haalbaar zijn.⁵¹

Een ander missend onderwerp in de historiografie is het oogpunt van de arbeiders. Hoe dachten zij over deze volkverheffing en hoe ervoeren zij dit? Door een gebrek aan bronnen van arbeiders die onderdeel waren van de verheffingstrend is vooral de stem van de verheffers terug te vinden in de literatuur.⁵²

1.5 Opkomst van de beweging tegen sterkedrank

Eén beweging staat in de komende hoofdstukken centraal, namelijk de anti-(sterke)drankbeweging. In de eerste decennia van de negentiende eeuw was er sprake van een sterke stijging van het gebruik van sterkedrank in Nederland. In dit klimaat ontstonden in de jaren dertig de eerste lokale verenigingen die zich keerden tegen de sterkedrank.⁵³ Zij zagen dronkenschap niet als een individueel, maar als een maatschappelijk probleem. De medemens had last van dit overmatig drankgebruik en bovendien leidde het tot maatschappelijke misstanden. Zelfbeheersing en matigheid kon volgens verheffers resulteren in een beschaafde samenleving.⁵⁴ In Drachten richtten vijf Nutsleden in 1832 de eerste vereniging op die zich enkel richtte op de drankbestrijding, namelijk de Maatschappij van Matigheid. Als doelstelling had zij het weren van het drinken van sterkedrank. Sociale controle speelde daarin een belangrijke rol, maar de vereniging was ook een zelfhulpgroep. Leden probeerden op deze manier van hun drankverslaving af te komen. In de jaren dertig werden nog enkele lokale anti-sterkedrankverenigingen opgericht, zoals het Utrechts Matigheids-Genootschap in 1835, het Rotterdamsch Afschaffings-Genootschap in 1838 en het Amsterdamsch Matigheids-Genootschap in 1843. Op de laatste vereniging na, waren deze verenigingen, net zoals de Maatschappij van Matigheid, opgericht door leden van Nutsdepartementen. Alle lokale anti-drankverenigingen namen voorbeeld aan de buitenlandse drankbestrijdingsverenigingen. De verenigingen verwachtten van hun leden zeer matig gebruik van sterkedrank tot volledige onthouding van het drinken en schenken van sterkedrank.⁵⁵

⁵¹ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 69-78.

⁵² Smit, *De volksverheffers*, 14, 16.

⁵³ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 143.

⁵⁴ Chris Dols, *De Geesel der eeuw. Katholieke drankbestrijding in Nederland 1852-1945* (Zaltbommel 2007) 21.

⁵⁵ Janse, *De afschaffers*, 39-46

Pas tien jaar na de oprichting van de eerste lokale vereniging, werd in 1842 in Leiden de eerste nationale drankbestrijdingsorganisatie opgericht, de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank (NV), door onder andere de Haarlemse arts W. Egeling en latere minister J. Heemskerk. Deze vereniging stond in een klimaat waarin het drankmisbruik sterk toenam door groeiende van armoede, veroorzaakt door misoogsten en epidemische ziekten.⁵⁶ Tijdens de eerste jaren van haar bestaan, wilde de vereniging drankmisbruik tegengaan door mensen over te halen om afschaffer te worden. Doormiddel van het ondertekenen van een verklaring, beloofden leden sterkedrank uit hun leven te bannen. Ook moesten zij matig zijn in de consumptie van wijn en bier en mochten zij geen sterkedrank schenken. Met het ondertekenen van deze verklaring, zou het voor leden makkelijker zijn weerstand tegen sterkedrank te bieden, aangezien ze naar de belofte konden verwijzen.⁵⁷

De bestuursleden hoopten dat de NV uitgroeide tot een algemene, neutrale, maar religieus geïnspireerde massabeweging. De NV stelde religieuze motieven voor de afschaffing van de sterkedrank centraal, maar ze probeerde op kerkelijk en politiek terrein een neutrale houding aan te nemen. Bij alle godsdiensten moest men immer streven naar matigheid en godszaligheid, zo meende het hoofdbestuur. Toch richtten enkel protestanten de NV op. Om het neutrale karakter van de NV te tonen, zochten de oprichters na de oprichting naar invloedrijke katholieken die zich aan de vereniging wilden binden. Eén pastoor was vlak na de oprichting slechts tijdelijk lid van de NV. Ook hield de NV rekening met katholieken met het uitgeven van lectuur. De NV publiceerde geen letterlijke vertalingen van de Duitse anti-drankgeschriften, want dezen hadden een protestantse invalshoek. Toch waren deze pogingen, om de katholieken aan de vereniging te verbinden, tevergeefs. Dit betekende niet dat er geen katholieke drankbestrijders waren, maar zij werkten voornamelijk binnen de kerk. Binnen de NV namen predikanten, tot de jaren tachtig van de negentiende eeuw, een belangrijke plaats in. Zij vervulden één derde van de functies in de afdelingsbesturen en het hoofdbestuur.⁵⁸

Na de oprichting van de NV sloten steeds meer lokale vereniging zich in de jaren veertig bij hen aan. Vaak gebeurde dit pas na langdurige onderhandelingen, want lang niet alle lokale verenigingen wilden zomaar hun autonomie opgeven. Hoewel de lokale verenigingen waren opgericht door afschaffers afkomstig uit verschillende lagen van de samenleving, waren het volgens Janse voornamelijk professionals uit de burgerklasse, zoals predikanten, artsen en ambtenaren, die het voor het zeggen hadden binnen de NV. Volgens

⁵⁶ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 34

⁵⁷ Janse, *De afschaffers*, 46-48.

⁵⁸ *Ibidem*, 48, 49.

Janse probeerden zij morele, medische en religieuze vooruitgang te brengen door het volk te verheffen. Enkele van hen hoopten hiermee ook de economie te herstellen en de openbare orde te handhaven. Deze doelstellingen kwamen overeen met die van de verheffers in de negentiende eeuw in het algemeen.⁵⁹

Janse beschreef de NV als “(...) een mengvorm tussen een zelfhulpgroep, een vereniging tot volksopvoeding en een politieke strijdorganisatie.”⁶⁰ Vooral de laatste twee kenmerken zullen in de volgende hoofdstukken uitbereid aan bod komen en in verband gebracht worden met de strijd tegen drankmisbruik onder de lotelingen en de militairen. Te beginnen bij de pogingen van de NV om de lotingsdag (sterke)drankvrij te krijgen.

⁵⁹ Ibidem, 50.

⁶⁰ Ibidem, 171.

Hoofdstuk 2: Sterkedrank voor en na in- en uitloting

2.1 De lotelingen loten om hun lot

In Nederland werd vanaf 1810 tot 1938 door middel van loting bepaald wie er in militaire dienst moesten. Deze lotingen vonden plaats in de verschillende militiekantons. Jonge mannen trokken op de lotingsdag naar de hoofdplaats van het kanton waar hun stad of dorp onder viel. Dit kon een stad of dorp zijn waar zij woonden, maar ook een naburige plaats. Een kanton kon één of meerdere gemeenten omvatten, doordat de provincies waren onderverdeeld in verschillende militiedistricten en deze districten vervolgens waren verdeeld in vele militiekantons. Deze verdeling was afhankelijk van het inwonersaantal. Zo bestond Zuid-Holland uit vier militiedistricten en 28 militiekantons, waarvan Den Haag er één was. Terwijl jonge mannen uit de grote steden een kleine afstand aflegden naar de lotingsplaats, reisden lotelingen uit de plattelandsdorpen meestal vele kilometers.⁶¹ Volgens Van Roon legden zij deze grote afstand dikwijls af gewapend met een zakfles sterkedrank. Ook stopten zij onderweg voor een borrel bij de herbergen en de kroegen. Dat de tocht naar de lotingsplaats vaak in alle vroegte plaatsvond, om drankmisbruik te voorkomen, belette hen niet om te drinken. Zowel de lotelingen van het platteland als uit de stad waren soms al dronken, voordat zij hun lot trokken.⁶²

De loting vond meestal plaats in een zaal in het gemeentehuis, maar ook wel eens in een klaslokaal, kroeg of herberg. Per gemeente of per wijk werden de lotelingen, op alfabetische volgorde en één voor één, naar voren geroepen om een lot uit een glazen kom te trekken. Daarna mat de onderofficier de lichaamslengte van de loteling. Behalve deze onderofficier, was er nog een onderofficier, een officier, een secretaris en een militiecommissaris aanwezig. De militiecommissaris verzorgde de rekrutering binnen zijn district en hij moest toezien op de lotelingen. De burgemeester of een raadslid, van de gemeente waarvoor werd geloot, representeerde de afwezige lotelingen, zodat ook voor hen een lot werd getrokken. Van Roon stelde dat ongeveer driekwart van de lotelingen zijn eigen lot trok.⁶³ Ongeacht of de loteling een hoog of laag lot trok, eindigde hij meestal op zijn lotingsdag in de kroeg. Als hij een hoog lot trok, vierde hij de uitloting en bij een laag lot dronk hij uit teleurstelling. Waren de lotelingen voor het binnentreden van de kroeg nog niet

⁶¹ Van Roon, *Lotgevallen*, 48.

⁶² *Ibidem*, 59.

⁶³ *Ibidem*, 49-53.

dronken, dan waren zij dat zeker wel na het verlaten hiervan. Op de weg naar huis gedroegen zij zich meer dan eens als vandalen en waren ze betrokken bij verschillende vechtpartijen.⁶⁴

Van Roon gaf in zijn proefschrift *Lotgevallen* hiervoor drie verklaringen. Ten eerste zette de spanning van het trekken van het lotsbepalende lot aan tot drankmisbruik en misdragingen onder de lotelingen. Ook werd aan de loting grote symbolische waarde toegekend. Een lot trekken was een mijlpaal in het leven, een eerste stap naar volwassenheid en een afsluiting van de kinderjaren. Deze overgang vierden de lotelingen met drank. Ten slotte stond het thuisfront het gedrag van de lotelingen meestal oogluikend toe. Het zette soms zelfs de feestelijkheden voort. De bevolking en het thuisfront waren emotioneel betrokken bij de lotelingen. Van Roon stelde dat; “de zorg om fatsoen van de lotelingen over hun alcoholconsumptie kwam blijkbaar vooral van plaatselijke autoriteiten, kerken en gegoede burgerij en minder van de omgeving van de lotelingen.”⁶⁵ Uit dit hoofdstuk zal blijken dat de leden van de drankweerverenigingen, afkomstig uit de verschillende zuilen, aan dit lijstje moeten worden toegevoegd.

2.2 De drankmisstand aankaarten

Al in 1850 stond dit wangedrag van de lotelingen op de agenda van de NV. Zij schreef hierover; “Ziet men ooit ergerlijke tooneelen, die de sterke drank te weeg brengt, op zulk een dag zeker niet het minst. Van de verschillende plaatsen uit den omtrek, ’s morgens hier bijeenvergaderd, gaat alles nog rustig en wel; maar de herberg is het centrum der bijeenkomst. Al spoedig bedrinkt men zich zoodanig, dat men nauwelijks in staat is, om met fatsoen in het raadhuis voor de aldaar gezetene overheidspersonen te verschijnen.”⁶⁶ Deze beschrijving gaat over het begin van een lotingsdag in een plattelandsplaatsje. Dronken alvorens zij een lot trokken en dit was slechts het begin van het drankmisbruik onder de lotelingen op de lotingsdag. Zodra zij hun lot hadden getrokken, zetten zij het drinken voort, want “het hoogste of het laagste lot, dit doet er niet toe. Bij het eerste drinkt men zich dronken van blijdschap; bij het tweede om zich te verzetten. De jenever heeft een verwonderlijke kracht.”⁶⁷

Niet alle lotelingen misdroegen zich. Uitzonderlijke jongeren, voornamelijk afkomstig uit de burgerstand en ‘onder invloed van de afschaffingsvereniging’, bezochten geen kroeg of

⁶⁴ E.W.R. van Roon, ‘De rekrutering van de nationale militia in Zuid-Holland 1880-1900’, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 26.3 (1994) 151-170, aldaar 155-159.

⁶⁵ Van Roon, *Lotgevallen*, 64-66.

⁶⁶ B., ‘Een lootdag in eene plattelands-kantonsplaats’, *De volksvriend jrg. 5 nr. 48* (1850).

⁶⁷ Ibidem.

herberg en liepen ordelijk en stil naar huis, aldus de NV.⁶⁸ Voor hen stond minder op het spel. Het remplaçantenstelsel, ingevoerd tezamen met de dienstplicht aan het begin van de eeuw, maakte het voor ingelote burgers mogelijk om alsnog onder de dienstplicht uit te komen. Zij ruilden hun lot met een nummerverwisselaar of stelde een plaatsvervanger aan. In beide gevallen tegen betaling. Van Roon noemde dit dan ook het rijkeluisprivilege. Dit stelsel zou tot aan het einde van de negentiende eeuw blijven bestaan.⁶⁹ Mede door dit stelsel waren er overeenkomsten tussen de doelgroep van de NV en die van de verheffers en de afschaffers. Ieder die zich niet vrij konden kopen, had des te meer reden om zich te bedrinken. Deze groep bestond voornamelijk uit de arbeidsklasse, maar ook handwerkersmannen, die zich een nummerverwisselaar of plaatsvervanger niet konden veroorloven.

Aan de grote mate van alcoholconsumptie op de lotingsdag zaten nadelige gevolgen. Met afschuw beschreef de NV deze uitwerking. “Het gejoel langs de straat gaat nog lang, dikwijls op een ergerlijke wijze, voort. De herbergen worden tot laat in den avond bezocht. Anders stille en onschuldige personen worden medegesleept, en meermalen in eene door dronkenschap geheel bewusteloozen toestand naar huis gesjouwd. Dat zijn nu de aanstaande verdedigers van het vaderland!”⁷⁰ De NV verzette zich tegen dit schouwspel van dronkenschap dat elk jaar opnieuw werd opgevoerd. Behalve dat zij schande sprak van het drankgebruik tijdens de lotingsdagen, vroeg zij zich af of de bevoegde autoriteiten geen middelen hadden om dit wangedrag te beteugelen. Zij stelde dat de overheid verantwoordelijk was voor dit drankprobleem. Hoe zij deze kwestie het beste kon aanpakken, deelde de NV niet mede. Vergelijkbare beschrijvingen van het lotingsschouwspel publiceerde de NV in haar eigen blad *De volksvriend* begin jaren vijftig. Hierin wees zij de overheid dus aan als verantwoordelijken om deze ordeverstoringen te beteugelen. Zij wenste overheidsmaatregelen, maar richtte zich nog niet direct tot de politiek. Hiermee kwam hun afschaffingwens naar voren, zonder dat zij daad bij haar woord voegde. De NV vervulde in de eerste jaren van haar bestaan vooral de eerste functie van het een single-issue vereniging; de misstand onder een groot publiek bekend maken en hiermee een aanzet geven tot discussie. Desondanks verdween de kwestie voor enkele jaren naar de achtergrond.

Halverwege de jaren zestig, toen de NV weer sporadisch over het verloop van de lotingen voor de nationale militie begon te schrijven, vervulde zij, net zoals in de jaren vijftig,

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ E.W.R. van Roon, ‘De dienstplicht op de markt gebracht. Het fenomeen dienstvervanging in de negentiende eeuw’, *BMGN: Low Countries Historical Review* vol. 109 (1994) 613-637, aldaar 613.

⁷⁰ B., ‘Een lootdag in eene plattelands-kantonsplaats’, *De volksvriend* jrg. 5 nr. 48 (1850).

voornamelijk de eerste functie. De NV schreef ditmaal niet alleen over de wanordelijke situaties op de lotingsdag, maar zij gaf ook voorlichting over een mogelijke aanpak van de lotingskwestie. In haar blad deed zij bijvoorbeeld verslag over de loting in Den Haag. Daar waren alle lotelingen vooraf gewaarschuwd. Zij die ‘niet ordelijk’ voor de militieraad konden verschijnen, mochten hun eigen lot niet trekken. Hun lot werd dan door een vertegenwoordiger van de gemeente getrokken. Volgens de NV besloten vele lotelingen het drankgebruik hierom uit te stellen.⁷¹ Dit zal samenhangen met het geloof, dat iedereen zijn eigen lot kon bepalen door eigenhandig een lot te trekken, dat toen heerste. Trok de loteling een laag nummer, dan was hij hier voor een deel zelf de oorzaak van, zo stelde Van Roon.⁷² Dit succesverhaal kon ook in andere kantongemeenten werken, aldus de NV. Ze stelde ook nog ander middel voor, namelijk het uitdelen van traktaatjes door ‘een jeugdig vriend der afschaffing’. Deze verschaft lectuur zorgde voor afleiding en vermaak onder de lotelingen. “Alles te zamen was er over een ordelijken afloop dezer anders dikwijls zoo wanordelijke zamenkomsten te roemen, en verblijden wij ons dit (...)”, oordeelde de NV over de Haagse loting.⁷³ Een oproep aan de overheid, gemeenten of haar afdelingen, om vergelijkbare acties te nemen, deed zij niet.

2.3 Overheidsmaatregelen op ‘de dag van officieele dronkenschap’

In de jaren zeventig stelde NV een nieuwe middel voor om drankmisbruik tijdens de lotingen te voorkomen. Aanleiding hiervoor gaf onder andere de loting in ’s-Gravendeel in 1870. “(...) Terwijl de loting in de bovenlokaal van een herberg aldaar gehouden werd, het beneden een geschreeuw en getier van luidruchtig gezang was, dat men zich ter naauwen nood kon verstaan, als de namen werden afgeroepen en het nummer gelezen.”⁷⁴ Deze wanorde ging gepaard met dronken lotelingen die hun eigen nummer niet meer zelfstandig konden trekken. Eén van de lotelingen moest door twee man overeind worden gehouden en een derde hielp hem met het trekken van een lot. Hierna zakte de loteling in elkaar, waarna hij naar beneden werd gesleept. “Een fraai begin voor den aanstaanden verdediger des Vaderland (...)”, zo bestempelde de NV deze situatie.⁷⁵ Aangezien een loting houden in herbergen, waar men sterkedrank verkocht, leidde tot wanorde, pleitte de NV voor geschikte locaties voor de lotingen. Een schikte locatie kon ook worden gecreëerd zonder de loting te verplaatsen. Dit

⁷¹ ‘Berichten’, *De volksvriend* nr. 213 (1864).

⁷² Van Roon, *Lotgevallen*, 54.

⁷³ ‘Berichten’, *De volksvriend* nr. 213 (1864).

⁷⁴ ‘Loting voor de nationale militie’, *De volksvriend* nr. 286 (1870).

⁷⁵ *Ibidem*.

gebeurden in Den Haag in 1870. De loting werd hier in het Korenhuis gehouden. In dit gebouw zat een kroeg, maar de kroeghouder mocht tijdens de loting geen lotelingen toelaten. Volgens de NV werd zo de orde ‘tamelijk wel’ gehandhaafd.⁷⁶

Voor de uitvoering van de Haagse actiemiddelen en het verplaatsen van de loting naar een geschikte locatie was de medewerking van de bevoegde autoriteiten nodig. De NV stelde hen dan ook verantwoordelijk. “(...) Maar nog meer te veroordelen, (...) voor hen, die, dergelijke ongeregelheden toelaten, waar zij dit door gepaste maatregelen konden beletten.”⁷⁷ Op wie zij doelde, al wist ze zelf mogelijk ook niet welke overheidsorganisatie daarvoor verantwoordelijk was, en hoe deze maatregelen er precies uit moesten zien, besprak de NV niet.

Deze ideeën voor nieuwe actiemiddelen, waarvoor overheidsmaatregelen nodig waren, ontstonden in het decennium waarin de bereidheid om de drankmisstanden aan te pakken toenam. De economische groei van eind jaren zestig, en de daardoor stijgende welvaart, leidde tot een grote toename van het drankgebruik en -misbruik in de jaren zeventig. “De toegenomen bereidheid de maatschappelijke misstanden aan te pakken, gecombineerd met een objectief waarneembare groei van het probleem en de onmacht van de burgers het zelf op te lossen, resulteerden in de herwaardering van politiek ingrijpen”, aldus Janse.⁷⁸ De NV richtte zich dan ook in 1874 voor het eerst met een verzoek, om de lotingskwestie aan te pakken, tot de politiek. Het initiatief van de commissaris des Konings van de provincie Noord-Brabant in 1873 gaf hier aanleiding tot.

De commissaris schreef een circulaire aan alle burgemeesters in zijn provincie. Hierin wees hij hen op, dat het houden van de loting in een herberg of kroeg tot meer drankmisbruik leidde. Aangezien de burgemeesters verantwoordelijk waren voor het beschikbaar stellen van een geschikt vertrek, verzocht hij hen om de loting plaats te laten vinden in het gemeentehuis of een andere drankvrije ruimte. Dit zou zowel in het belang van de lotelingen als van de openbare orde zijn. Hij wenste ook dat de burgemeesters er alles aan zouden doen om het drankmisbruik af te wenden. Van de militiecommissarissen verwachtte hij een verslag van de loting nadat zij deze maatregelen hadden genomen.⁷⁹

Nadat de NV dit initiatief van de commissaris van Noord-Brabant in haar blad breed uitmat en ook de commissaris des Konings van Friesland deze daadkrachtige manier van

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Janse, *De afschaffers*, 163-164.

⁷⁹ Ibidem.

handelen om de goede zaak te bevorderen overnam, kwam er een einde aan de passieve houding van de NV.⁸⁰ Tijdens de algemene vergadering in 1874 stelde de heer De Graaf van de Amsterdamse afdeling voor om bij de minister van Oorlog een verzoek in te dienen, met de vraag of hij een verbod op de verkoop van sterkedrank aan de lotelingen op de lotingsdag dringend wilde aanbevelen bij de burgemeesters.⁸¹ Het hoofdbestuur steunde dit voorstel met een kleine wijziging. Deze zaak viel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Binnenlandse Zaken en hij moest dan ook worden aangeschreven.⁸²

Het voorstel om overheidsingrijpen van De Graaf leidde tot enig protest binnen de NV. De heer Stutterheim van de afdeling Middelburg begreep niet hoe dit voorstel uitvoerbaar was. Konden de burgemeesters zomaar alle kroegen en herbergen sluiten op de lotingsdag? Ook de afdeling Rotterdam bestempelde dit voorstel als onuitvoerbaar en ze vroeg om verduidelijking. De Graaf stelde dat burgemeesters kroegen mochten sluiten in het belang van de openbare orde, dus dat zij ook konden bevelen dat tapperijen geen sterkedrank mochten schenken aan de lotelingen. Hoe hij de handhaving van deze maatregel voor ogen zag, bleef onbesproken. Ondanks enkele bezwaren nam de algemene vergadering zijn voorstel aan. Het hoofdbestuur verzocht de minister doormiddel van correspondentie om een preventieve maatregel. Hiermee wilde ze de drank grotendeels buiten gebruik stellen van de lotelingen. Haar voorlichtende aanpak waarmee ze tegelijk de publieke opinie probeerden te beïnvloeden, haar openlijke oproep om overheidsmaatregelen en de poging om maatregelen van de grond te krijgen, sluiten aan bij de omschrijving van Janse van een single-issue en afschaffingsvereniging.⁸³

De reactie van de minister van Binnenlandse Zaken, op het verzoek van de NV, publiceerde de NV niet. Maar in 1875, naar voorbeeld van de commissaris van Noord-Brabant en Friesland of op verzoek van de minister, verzochten ook de commissarissen van Gelderland, Zuid-Holland, Overijssel en Drenthe de burgemeesters binnen hun provincies om maatregelen te nemen. De commissarissen drongen bij de gemeenten aan op verschillende bepalingen, zoals om strengere handhaving van de gemeentelijke politieverordening, die bepaalde dat er geen drank mocht worden geschonken aan ‘kennelijk beschonkenen’, om maatregelen samen met de militiecommissaris te nemen, om middelen in de zetten om

⁸⁰ ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 28 nr. 9* (1873).

⁸¹ De voorletters en -namen van voornamelijk afdelingen van anti-drankverenigingen zijn niet altijd te achterhalen door ontbrekende ledenlijsten.

⁸² ‘De algemeene vergadering van 1874’, *De volksvriend jrg. 29 nr. 30* (1874) en ‘Algemeene vergadering te Utrecht’, *De volksvriend jrg. 29 nr. 47* (1874).

⁸³ *Ibidem*.

drankmisbruik van de lotelingen tijdens de tocht van en naar het lotingslokaal zoveel mogelijk te voorkomen, om een lotingslokaal te kiezen dat zo ver mogelijk van de herbergen en andere drankverkooppunten afstond en om drankvrije lotingslokalen.⁸⁴ Opvallend is dat de adviezen van commissarissen aan de gemeenten, om verstoring van de openbare orde te voorkomen, niet overeen kwamen met het verzoek van de NV aan de minister. Geen van allen adviseerde een drankverkoopverbod aan lotelingen.

Hoewel het verzoek van de NV niet werd uitgevoerd, was ze niet geheel ontevreden over het resultaat. Ze publiceerde enkele bevindingen van de loting in 1875 in haar blad. Zo volgende in Gelderland de burgemeesters het advies van de commissaris op. De gemeentelijke bepalingen werden streng gehandhaafd. "(...) De lotelingen werden door sommigen hunner persoonlijk toegesproken, de kroeghouders en tappers bij publicatie aangemaand en gewaarschuwd enz., (...)." ⁸⁵ Hierdoor zou, op een enkele uitzondering na, de lotingsdag rustig en ordelijk zijn verlopen. Slechts enkelen overtraden de politieverordening en bevonden zich beschonken op straat.⁸⁶ Ook in Drenthe boekte de commissaris vooruitgang. "(...) In Drenthe, is het misbruik van sterken drank, ten tijde der loting voor de militie, voornamelijk ten plattelande, waar vroeger het loten meestal in de herbergen plaats had, sterk verminderd."⁸⁷ Niet overal verliep de loting dat jaar rustig. In Den Haag was het onrustiger dan de voorgaande jaren. 'Legio' lotelingen sloegen het advies van de commissaris om niet te drinken in de wind en dronken die dag veel.⁸⁸ Een jaar later schreef de NV slechts kort over de lotingen. In Zuid-Holland namen de burgemeesters weer maatregelen en op een enkel incident na verliep de loting in Den Haag rustig. Alleen een veldwachter moest het ontgelden. Ook in Utrecht verliep de loting rustig, terwijl het in Arnhem verre van rustig was.⁸⁹ De belangstelling voor de lotingskwesitie binnen de NV ebde langzaam weer voor enkele jaren weg. De aandacht zal eind jaren zeventig en begin jaren tachtig vooral uit zijn gegaan naar de totstandkoming van de Drankwet van 1881.

Vanaf de jaren vijftig tot en met de jaren zeventig kwam in de artikelen en de verslagen van de NV vooral één motief, om het drankmisbruik onder lotelingen aan te kaarten en aan te pakken, herhaaldelijk naar voren. Met woorden zoals 'niet ordelijk', 'ongeregeldheden' en 'orde gehandhaafd' leek de NV zich voornamelijk op deze kwesitie te

⁸⁴ 'Lotelingen voor de Nat. Militie', *De volksvriend jrg. 30 nr. 4* (1875) en 'Mededeelingen', *De volksvriend jrg. 30 nr. 5* (1875).

⁸⁵ 'Mededeelingen', *De volksvriend jrg. 30 nr. 14* (1875).

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ 'Mededeelingen', *De volksvriend jrg. 30 nr. 6* (1875).

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ 'Mededeelingen', *De volksvriend jrg. 31 nr. 5* (1876) en 'Jeneverrampen', *De volksvriend jrg. 31 nr. 7* (1876).

richten om de openbare orde op de lotingsdag te handhaven, al dan niet uit eigenbelang. Van burgerlijk schuldgevoel zal bij deze kwestie nauwelijks sprake zijn geweest, zij legde immers de verantwoordelijkheid bij de autoriteiten. Ook de commissarissen verzochten en de gemeenten handelden voornamelijk om overlast te beperken en de openbare orde te handhaven. Deze maatregelen pasten binnen het klassieke liberale idee om de overheid alleen in te laten grijpen als er verstoring van de openbare orde dreigt.⁹⁰ Gebruikte de NV dit motief voornamelijk om overheidsmaatregelen van de grond te krijgen?

In 1873 legde de NV voor het eerst een verband tussen de “(...) jaarlijks terugkerende dag van officieele dronkenschap (...)”, de inlijving van jongeren in het leger en de ‘onverbeterlijken dronkaard’.⁹¹ Zij zag de lotingsdag als de gelegenheid waarbij de lotelingen voor het eerst in aanraking kwamen met overmatig drankgebruik. Waren zij ingeloot, dan kwamen zij terecht in “(...) het breede kader der Nederlandsche dranklustigen”, ook wel spottend het depot van discipline genoemd.⁹² Waarna zij als dronkaards zouden eindigen. De toekomstige militairen en hun naasten zouden hieronder lijden en de samenleving zou zo in verval raken, aldus de NV. Ook de Graaf legde in 1874 het verband tussen het sterkedrankgebruik tijdens de lotingen, het drankgebruik onder de militairen en de daaruit voortvloeiende ellende voor hen en hun naasten. Hielp de NV deze lotelingen, voordat zij en hun naasten zouden lijden, uit medemenselijkheid? Van een volledig filantropisch motief was in ieder geval geen sprake, aangezien het eigenbelang ook naar voren kwam.

2.4 Loten zonder de lotelingen of de kroegen sluiten?

In het jaar dat de minister van Binnenlandse Zaken opdracht gaf voor het schrijven van een drankwet, kreeg de NV in 1875 voor het eerst een landelijke medestrijder en concurrent. Journalist L.P. Philippona verzocht de NV om een samenwerkingsverband, maar nadat zij dit afwees, richtte hij zijn eigen vereniging tegen drankmisbruik op, de *Multipatior's Bond*. Deze bond ging vanaf 1882 verder onder de naam *Volksbond, Vereniging tegen Drankmisbruik (Volksbond)*. Voordat Philippona toenadering zocht tot de NV, schreef hij, onder het pseudoniem *Multipatior* (ik lijd veel), verschillende krantenartikelen in het *Algemeen Handelsblad* over de gevaren van sterkedrank voor de natie. Hiermee wilde hij zijn medemens mobiliseren voor “een strijd op leven en dood tegen den onteerendsten

⁹⁰ Janse, *De afschaffers*, 167.

⁹¹ ‘Loting en dronkenschap’, *De volksvriend jrg. 28 nr. 7* (1873).

⁹² *Ibidem*.

dwingeland, die de edelste krachten van ons volk te lang reeds uitzoog en vernielde.”⁹³ Op zijn artikelen, waarin hij het belang van matigheid uiteenzette, kreeg hij vele reacties. Met de aanhang die hij hiermee verwierf, wilde hij zich aansluiten bij de NV, om samen te strijden tegen drankmisbruik. Het hoofdbestuur van de NV wees zijn verzoek tot samenwerken af. Zij vond het standpunt van Philippona te gematigd. Philippona ging de strijd aan tegen het alcoholmisbruik, terwijl de NV hier geen genoegen meer mee nam en streefde naar volledige afschaffing van de sterkedrank.⁹⁴

Dit was niet het enige ideologische verschil. De NV meende dat armoede, misdaad en andere ellende voornamelijk veroorzaakt werden door drankmisbruik, terwijl de Volksbond deze ellende ook als oorzaak van het drankmisbruik zag. De onhuiselijkheid, bij voornamelijk arbeiders, zorgde er volgens de Volksbond voor dat velen hun vrije tijd jeneverdrinkend in de kroeg doorbrachten. Om de arbeiders uit de kroegen te houden richtte zij onder andere Volksbondshuizen op. In deze bondshuizen verkocht zij wel bier, maar geen sterkedrank. Hiermee bood ze, volgens Janse, een succesvol alternatief voor de kroeg. Ook via de politiek probeerde zij het lot van de arbeiders te verbeteren. Ze strikte verschillende politici om haar streven te steunen. Enkele Kamerleden waren lid of bekleedden zelfs een bestuursfunctie binnen de bond. Eveneens verzamelde ze handtekeningen en overhandigde petities ter verkrijging van wettelijke maatregelen tegen sterkedrank. Aangezien lotsverbetering voor de bond van groot belang was, sloot zij hiermee aan bij het debat over de sociale kwestie. Met deze nieuwe visie vormde de Volksbond een geduchte concurrent voor de NV en binnen korte tijd had de vereniging vele afdelingen in verschillende steden. Ook had ze een aantal officieren en soldaten als leden.⁹⁵

De Volksbond besteedde, evenals de NV, aandacht aan het drankmisbruik van de lotelingen op de lotingsdagen. Al tijdens de eerste algemene vergadering in 1876 besloot de Volksbond, dat het hoofdbestuur zich, met een voorstel, tot de Tweede Kamer moest wenden. Zij was namelijk van mening dat het bestaande militaire lotingssysteem het drankmisbruik, onder de lotelingen, in de hand werkte. De lotingen moesten nog steeds in het openbaar en onder toezicht van de bevoegde autoriteiten plaatsvinden, maar de lotelingen moesten niet meer worden uitgenodigd om hun eigen lot te trekken. Een loting zonder de aanwezigheid van de lotelingen zou volgens de Volksbond de aanstoot tot drankmisbruik verkleinen. In tegenstelling tot de NV bekommerde de Volksbond zich meer om het lot en het

⁹³ Zoals geciteerd in Janse, *De afschaffers*, 159.

⁹⁴ Janse, *De afschaffers*, 159-161.

⁹⁵ *Ibidem*, 159-162.

drankmisbruik van de lotelingen dan eventuele openbare ordeverstoringen. Was de drijfsfeer voor de Volksbond medemenselijkheid? De Volksbond verkoos een aanpassing van het lotingssysteem boven andere maatregelen, omdat zij vond dat de burgemeesters de afgelopen jaren enkel repressieve maatregelen hadden ondernomen. Pas als de lotelingen dronken waren en zij de openbare orde verstoorden, grepen de burgemeesters in. Voor de Volksbond was het kwaad, het drankmisbruik, dan al geschied. De meeste burgemeesters lieten voorzorgmaatregelen, zoals het sluiten van de kroegen en de herbergen op de lotingsdag, achterwege. Wanneer de Tweede Kamer zich nogmaals zou buigen over een vernieuwing van de Militiewet, dan zou het hoofdbestuur haar voorstel aan de Kamer voorleggen. Haar voorstel bleek aan dovemansoren te zijn gericht en de lotingskwestie verdween voor ruim tien jaar van de agenda van de bond.⁹⁶

Vanaf het begin van de jaren tachtig besteedde de NV weer steeds meer aandacht aan het lotingsvraagstuk, maar ondernam nog nauwelijks actie. Zij hield zich immers voornamelijk bezig met de naderende drankwet. Mogelijk in verband met de Drankwet vroeg de NV zich in 1880 af; “waarom vaardigen de Ministers van Binnenl. Zaken en van Oorlog niet eenparig voorschriften uit, naar welke de onderhoorige plaatselijke en militaire besturen zich hebben te gedragen?”⁹⁷ Ze hoopte op overheidsingrijpen om de maatregelen in de kantonsteden gelijk te trekken en om de buitensporigheden te voorkomen. Een gericht verzoek aan de ministers deed zij niet. Toch werd haar wens voor een belangrijk deel, met de invoering van de Drankwet in 1881, ingewilligd. Deze wet bepaalde onder andere dat gemeenten het recht hadden om de drankverkoop tijdelijk of geheel te verbieden, indien de openbare orde in het gedrang kwam. De burgemeesters konden dus op de lotingsdagen de drankgelegenheden sluiten.⁹⁸ De totstandkoming en de inhoud van de Drankwet worden in het volgende hoofdstuk verder uitgelicht.

Al voor de invoering van deze drankwet in juni 1881, zag de NV haar wens al in de praktijk uitgevoerd. De burgemeester van Culemborg sloot de tapperijen tijdens de loting in februari van dat jaar. Het sluiten van de kroegen van 9 tot 16 uur werkte volgens de NV uitmuntend. Ze zag dit als het beste middel om deze kwestie op te lossen. “Het middel is zeer eenvoudig; mogt het maar meer worden toegepast in veler belang!”⁹⁹ Na de invoering van de

⁹⁶ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (hierna IISG), Archief Volksbond tegen drankmisbruik (Toegangsnummer ARCH01577) (Volksbond), inv.nr. 1, Verslag en mededeelingen van Multipatior's Bond ter bestrijding van misbruik van bedwelmende dranken te Haarlem 1876, 215-261.

⁹⁷ ‘Mededeelingen’, *De volksvriend* jrg. 35 nr. 51 (1880).

⁹⁸ Janse, *De afschaffers*, 164-166.

⁹⁹ ‘Mededeelingen’, *De volksvriend* jrg. 36 nr. 9 (1881).

Drankwet gebeurde dit ook. In navolging van de burgemeester van Culemborg sloten een paar burgemeesters de kroegen en de tapperijen op de lotingsdag, zoals in Zevenbergen, Kralingen en enkele gemeenten in Friesland.¹⁰⁰ In 1885 schreef de NV dan ook met blijdschap; “Uit verschillende gemeenten meldt men dat de maatregel van den burgemeester, om op de lotingsdag voor alle militie de herbergen te sluiten, een uitmuntende uitwerking heeft gehad, - allereerst natuurlijk voor de jongelingen.”¹⁰¹ Volledig tevreden met het verloop van de lotingen was ze nog niet. Te weinig gemeenten sloten de kroegen op de lotingsdag. Om die reden stelde de voorzitter van de NV, J.L. de Jonge, tijdens de algemene vergadering van 1884 voor, dat het hoofdbestuur zich tot de bevoegde autoriteiten moest wenden met het verzoek om maatregelen te nemen. De vergadering besloot dit vraagstuk aan het hoofdbestuur over te laten.¹⁰²

Dit besluit leidde nergens toe. Een vergelijkbaar voorstel kwam in 1886 weer ter sprake tijdens de algemene vergadering van de NV. Ditmaal initieerde de afdeling Haarlem het voorstel. Zij betoogde dat de dronkenschap en de ‘woeste’ baldadigheden onder de lotelingen de afgelopen jaren toenamen. Behalve de baldadigheden was er dit jaar zelfs sprake van moord en doodslag, als gevolg van dronkenschap. De afdeling Haarlem stelde voor dat de vereniging zich tot de minister van Binnenlandse Zaken moest wenden, met het verzoek om herbergen voor enkele uren te sluiten of deze niet voor lotelingen open te stellen. De heer v.d. Bergh, van de afdeling ’s-Gravenhage, merkte terecht op dat dit geen nieuw voorstel was. Hij vond het wenselijk dat de autoriteiten de handen ineen sloegen. De commissarissen des Konings zouden de burgemeesters kunnen aanschrijven om maatregelen te nemen, stelde hij voor. H. Schogt, van de afdeling Amsterdam, nam een kritische houding aan ten opzichte van het voorstel van de afdeling Haarlem. Hoe kunnen de herbergiers weten wie lotelingen zijn? De maatregel om de toegang tot de kroegen en de herbergen te verbieden voor de lotelingen was volgens hem dan ook niet toepasbaar. Hij pleitte voor een tijdelijke sluiting ervan op de lotingsdag. Evenals bij de bespreking in 1884, nam ook nu weer de vergadering het voorstel aan en was weer het hoofdbestuur verantwoordelijk voor de uitvoering ervan.¹⁰³ Pas in 1889 meldde de NV in haar blad, dat zij dit verzoek bij de minister van Binnenlandse Zaken had

¹⁰⁰ ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 39 nr. 7* (1884), ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 39 nr. 9* (1884), ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 41 nr. 11* (1886).

¹⁰¹ ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 40 nr. 10* (1885).

¹⁰² ‘49^e Algemene Vergadering’, *De volksvriend jrg. 39 nr. 28* (1884).

¹⁰³ ‘51^e Algemene Vergadering’, *De volksvriend jrg. 41 nr. 47* (1886).

ingediend. Zij verzocht de minister het aantal verkooppunten van sterkedrank in te perken op lotingsdagen.¹⁰⁴ De minister willigde het verzoek van de NV niet in.

Vanaf halverwege de jaren zeventig tot de jaren negentig richtte de NV zich voornamelijk tot de politiek om de lotingskwestie op te lossen. Zij vervulde voornamelijk de derde functie van een single-issue organisatie, namelijk invloed uitoefenen op politieke besluitvorming door aan te dringen op overheidsingrijpen. Herhaaldelijk spoorde zij aan op afschaffende maatregelen, te weten een verbod op de verkoop van drank aan lotelingen en de sluiting van de kroegen op de lotingsdag. Het motief om de openbare orde te handhaven bleef de boventoon voeren binnen de NV. Af en toe kaartte de NV ook het belang voor de lotelingen aan om de lotingskwestie op te lossen. Dit stond in contrast met de Volksbond. De Volksbond wilde vooral het drankmisbruik voorkomen en dit misbruik was op de lotingsdag volgens hen erg groot. Bovendien stuurde ze niet aan op een drankverbod voor de lotelingen om de openbare orde te handhaven. Zij verzocht om een aanpassing van het lotingssysteem.

2.5 De initiatieven van de afdelingen

Nadat het verzoek, aan de minister van Binnenlandse Zaken, niet tot resultaat leidde, richtte de NV zich in 1891 tot de commissarissen des Konings. Ze probeerde nogmaals de aandacht van de provinciale en de gemeentelijke bestuurders te vestigen op een verbod op de verkoop van drank aan lotelingen in de kantongemeenten en langs de route die de lotelingen aflegden naar de loting. Dit deed zij door het plaatsen van een betoog in haar blad. Hieruit bleek dat zij hoopte dat de commissarissen des Konings alsnog een verbod voorschreven. Volgens de NV bewees de goede werking van deze maatregel zich in de praktijk. In enkele gemeenten was zo'n verbod al van toepassing en hier verliepen de lotingen dan ook ordelijk. Haar argumentatie voor het nemen van deze afschaffende maatregel veranderde niet. Ze deed "(...) beroep op de waakzaamheid en verantwoordelijkheid voor de openbare orde (...)" van de commissarissen en gemeenten en dat zij hierin niet mochten verzuimen.¹⁰⁵

Anders dan voorgaande jaren, ondersteunden enkele afdelingen de strijd van het hoofdbestuur. De Friesche propaganda-commissie van de NV zond, in datzelfde jaar, alle burgermeesters in Friesland een exemplaar van *De Volksvriend* toe. In dit exemplaar stond als hoofdartikel het hierboven beschreven betoog om overheidsmaatregelen. Ook de *Leeuwarder Courant* plaatste dit betoog in zijn geheel, dankzij deze propaganda-commissie. In februari en oktober 1892 zond deze commissie nogmaals hetzelfde verzoek naar de burgemeesters. Dit

¹⁰⁴ 'Mededeelingen', *De volksvriend* jrg. 44 nr. 5 (1889).

¹⁰⁵ 'Nationale Militie', *De volksvriend* jrg. 46 nr. 4 (1891).

verzoek leidde ertoe dat enkele gemeenten maatregelen namen, maar nog lang niet genoeg om de strijd te staken.¹⁰⁶

De afdeling Haarlem gebruikte het betoog van de NV niet. Zij ondernam zelf actie en stapte naar de gemeente en met succes.¹⁰⁷ In Haarlem waren in de buurt van het lotingslokaal alle tapperijen voor enkele uren gesloten op de lotingsdag.¹⁰⁸ Een jaar later, in 1892, geschiedde dit weer.¹⁰⁹ De afdeling Rotterdam besloot om op de lotingsdag honderden stroobiljetten uit te delen aan de lotelingen.¹¹⁰ Het hoofdbestuur liet, op verzoek van een paar afdelingen, een manifest drukken in 1894. Dit manifest, gericht aan de lotelingen, konden de afdelingen enkele dagen voor de loting of op de lotingsdag verspreiden. Zo hoopte de NV dat het initiatief van de afdeling Rotterdam gemeengoed werd binnen de NV-afdelingen.¹¹¹ In haar manifesten probeerde de NV de lotelingen gerust te stellen en informatie te verschaffen over de lotingsdag en het leven als militair en hen te overtuigen zich op de lotingsdag van drank te onthouden. Deze betogen plaatste zij ook in haar blad.¹¹²

De acties van de NV-afdelingen vormden geen eenheid. Terwijl de actie van Friese propaganda-commissie in het verlengde lag van die van het hoofdbestuur, zetten de Haarlemse en Rotterdamse afdeling andere middelen in. Waarschijnlijk was het hoofdbestuur al tevreden met enige vorm van verzet. Aangezien de NV vanaf de jaren zeventig te maken kreeg met een dalend ledenaantal. Zij daalde van 14.000 leden in 1865 en 13.000 in 1875 naar 9000 leden in 1885. In 1894 telde de vereniging nog maar 1.100 leden, van wie er nog maar enkelen actief waren. Nog weinig afdelingen streden actief voor de afschaffing van sterkedrank en afgevaardigden van de afdelingen bezochten nog maar zelden de jaarvergaderingen. Tijdens de algemene vergadering van 1887 waren slechts drie afdelingen vertegenwoordigd. Deze daling van het ledenaantal kwam volgens Janse door het ontbreken van sterke charismatische leiders, voorzitters van de NV waren voornamelijk mannen met veel maatschappelijke en politieke invloed, het identiteitsloze imago van de vereniging, door de vele discussies over koerswijzigingen, en de achterhaalde afschaffingsidealen van de NV. Haar idealen pasten goed in het pauperismedebat van de jaren veertig en vijftig van de negentiende eeuw, maar over hoe de vereniging moest handelen in het debat rondom de

¹⁰⁶ 'Lotelingen', *De volksvriend jrg. 47 nr. 7* (1892) en 'Lotelingen!', *De volksvriend jrg. 47 nr. 42* (1892).

¹⁰⁷ 'Mededeelingen', *Bijvoegsel behoordende bij De volksvriend jrg. 46 nr. 7* (1891).

¹⁰⁸ 'Mededeelingen', *De volksvriend jrg. 46 nr. 8* (1891).

¹⁰⁹ 'Lotelingen', *De volksvriend jrg. 47 nr. 7* (1892).

¹¹⁰ 'Mededeelingen', *Bijvoegsel behoordende bij De volksvriend jrg. 46 nr. 7* (1891).

¹¹¹ 'Advertentien', *De volksvriend jrg. 49 nr. 10* (1894).

¹¹² 'Aan de aanstaande miliciens!', *De volksvriend jrg. 45 nr. 17* (1890) en 'Aan de lotelingen!', *De blauwe vaan jrg. 5 nr. 41* (1908).

sociale kwestie waren leden het onderling niet eens. De nieuwe drankbestrijdingsverenigingen, zoals de Volksbond en de Nationale Christen-Geheelonthouders Vereeniging (NCGOV), vervingen langzaam de NV met hun nieuwe aanpak en idealen. Zij zagen de slechte leefomstandigheden van de arbeiders niet alleen als gevolg van het drankmisbruik, maar ook als oorzaak. Arbeiders moesten niet alleen van de drank worden gehouden door een drankverbod, maar het was ook essentieel dat hun leefomstandigheden verbeterden.¹¹³

De Volksbond ging, na een poging om op landelijkniveau resultaat te behalen in de jaren zeventig, over op het nemen van lokale initiatieven. Tijdens de algemene vergadering in 1888 sprak de vergadering de wens uit, dat de afdelingen plaatselijke maatregelen moesten nemen om op de lotingsdag het drankmisbruik tegen te gaan.¹¹⁴ Enkele afdelingen oefenden druk uit op de colleges van Burgemeesters en Wethouders (B en W) van de kantongemeenten, zoals de afdeling Utrecht. Ze verzocht het college om de lotingen in het Militair Tehuis te houden. Volgens hen was dit een uitstekende plek voor een loting. De verleiding van drank was hier niet aanwezig, omdat die niet verkrijgbaar was. De Militaire Tehuizen waren opgericht door protestanten en katholieken die de soldaten wilden redden van het verderfelijke kazerneleven. De tehuizen dienden als alternatief voor de kroeg en de soldaten konden hier ontspannen met geloofsgenoten.¹¹⁵ De gemeente wees deze preventieve maatregel van de afdeling af. De loting behoorde in het stadhuis plaats te vinden, aldus de gemeente. De Utrechtse afdeling ging niet bij de pakken neer zitten. Ze stapte met een nieuw voorstel naar de gemeente. Ze vroeg de gemeente om alle verkooppunten van sterkedrank in de omgeving van het stadhuis op de lotingsdag te sluiten. Zelfs al zou dit voor slechts enkele uren zijn, zouden de lotelingen en de stad de vruchten kunnen plukken van deze maatregelen. Wederom wees de gemeente de maatregel van de afdeling af.

Nadat het preventieve en het afschaffende voorstel, welke steun van de lokale overheid behoeftte, van de afdeling was afgewezen, ging zij over tot informerende en verheffende actiemiddelen. Ze besloot om zelf de lotelingen te behoeden voor de gevaren van sterkedrank. Ze liet op de lotingsdag propagandablaadjes uitdelen aan de lotelingen.¹¹⁶ Hierin wees zij op de gevaren van sterkedrank. Ook zette ze samen met het Militair Tehuis en de Nederlandsche Militaire Bond (NMB), waar de tehuizen onder vielen, een actie op touw. Zij stelden het

¹¹³ Janse, *De afschaffers*, 168.

¹¹⁴ 'De Volksbond 15^e Algemeene Vergadering', *De volksvriend jrg. 43 nr. 32* (1888).

¹¹⁵ Van Roon, *Lotgevallen*, 182.

¹¹⁶ IISG, Volksbond, inv.nr. 2, Verslag van de 16de Algemeene Vergadering van den Volksbond, Vereeniging tegen drankmisbruik, gehouden te Rotterdam den 28sten augustus 1889, 278.

Militair Tehuis op de lotingsdag open voor alle lotingen en zij trakteerden hen op koffie, bier, brood en sigaren. Vele lotelingen bezochten die dag het Militair Tehuis en zij maakten vaak voor het eerst kennis met deze instelling. De drie instanties werkten een jaar later weer samen in Utrecht. Een tiental militairen en trouwe bezoekers van het Militair Tehuis droegen ook hun steentje bij. Zij bewogen de lotelingen naar het tehuis om te zorgen dat de lotelingen hun heil niet in de kroegen zochten.¹¹⁷ Deze actie past beter in het repertoire van de verheffers dan de afschaffers.

Tijdens de algemene vergadering van de Volksbond deed de afdeling Utrecht melding van het grote succes van deze verheffende actie. De politie van Utrecht maakte die dag, volgens de hoofdcommissaris, geen enkel proces-verbaal op en ook ongeregelheden waren uitgebleven.¹¹⁸ De NV besteedde uitgebreid aandacht aan dit initiatief van de Volksbond. In haar blad schreef ze hierover “(...) dat wij onze medestrijders dankbaar moeten zijn voor ’t geen door hen met zoo goed en degelijk overleg is ten uitvoer gebracht. Vinden daarin hun voorbeeld navolging! De zaak verdient overal ernstige overweging.”¹¹⁹ Door de interne problemen, gaf de NV hier geen navolging aan.

Ondanks het succesvolle initiatief van de afdeling Utrecht, bestreden lang niet alle afdelingen van de Volksbond actief het drankmisbruik onder de lotelingen in 1889. Het hoofdbestuur sprak over een “(...) gebrek aan activiteit ten opzichte van een zaak, die zulk een zuiver lokaal karakter draagt, en waaraan het hoofdbestuur weinig kan doen, zijn groot leedwezen uit, te meer omdat het hier een maatregel betreft, waarvan het nut zooveel meer dan bij meer ingewikkelde vraagstukken in ’t oog springt, en de taak dus bij uitstek dankbare is.”¹²⁰ Het hoofdbestuur kon deze taak niet vervullen en het hoopte op bijstand van de lokale afdelingen. Steeds meer afdelingen kwamen een jaar later, naar aanleiding van deze oproep, in actie.

Met welke maatregelen of middelen de afdelingen het drankmisbruik onder de lotelingen moesten beperken, liet het hoofdbestuur over aan de afdelingen. De maatregel die in de ene plaats niet werkten, kon in de andere plaats wel aanslaan. Zij namen hierdoor verscheidene maatregelen. In tegenstelling tot de Utrechtse afdeling, kreeg de afdeling Sliedrecht het wel voor elkaar om de loting te verplaatsen naar een geschiktere locatie. In Sliedrecht verplaatste de loting van het gemeentehuis naar een goederenloods van het station.

¹¹⁷ ‘Loting van de Nat. Militie’, *De volksvriend jrg. 45 nr. 6* (1890).

¹¹⁸ IISG, Volksbond, inv.nr. 5, Verslag van de 17de Algemeene Vergadering van den Volksbond, Vereeniging tegen drankmisbruik, gehouden te Amsterdam den 20sten augustus 1890, 57.

¹¹⁹ ‘Naar aanleiding der alg.-vergadering van den Volksbond’, *De volksvriend jrg. 44 nr. 36* (1889).

¹²⁰ IISG, Volksbond, inv.nr. 4, Verslag 1889: Volksbond bijlage 1, 592.

Deze lag op een loopafstand van tien minuten van de dorpskern. In de nabijheid van deze loods waren geen verkooppunten van sterkedrank, wat de loods een uitstekende locatie voor de loting maakte.¹²¹ Na het verzoek van het hoofdbestuur diende vele afdelingen van de Volksbond een verzoek in bij de gemeenten om tijdens de lotingsdagen de verkooppunten van sterkedrank te sluiten.

Terwijl de lokale afdelingen verheffende acties ondernamen, ondersteunde het hoofdbestuur vooral de lokale initiatieven. Veel burgemeesters wezen de verzoeken om de sluiting van de herbergen op de lotingsdagen af, omdat zij veronderstelde dan zij niet de bevoegdheid hadden om deze lokalen te sluiten. In 1890 stapte het hoofdbestuur naar de minister van Justitie, Hendrik Jan Smidt, voor opheldering.¹²² Hij bevestigde dat de burgemeesters wel degelijk deze bevoegdheid hadden, volgens art. 188 van de Gemeentewet. Om de afdelingen bij te staan, besloot het hoofdbestuur in datzelfde jaar ook om zich tot de commissarissen des Konings te wenden. Tegenover hen beklagde het hoofdbestuur zich over de burgemeesters die, om de openbare orde te bewaken, de drankgelegenheden op de lotingsdagen niet sloten. Zij wenste een strengere naleving van de Drankwet. De enige commissaris die antwoordde op het dringende verzoek van het hoofdbestuur, gaf de bond geen gelijk.¹²³ De daaropvolgende jaren bleven de afdelingen strijden voor een loting zonder drankmisbruik.

Met een artikel in haar blad, blikte de redactie van de Volksbond eind jaren negentig terug op de middelen en het verzette werk van de bond om het drankmisbruik tijdens de lotingen te beperken. Zij stelde hierin dat de lotingen “(...) een ietswat minder rumoerig karakter” kregen en dat er sprake was van een ‘kentering in de volkszedes’.¹²⁴ De bond zag dit slechts als de eerste stap in de goede richting, want “toch zijn wij nog lang niet waar wij wezen moeten.”¹²⁵ De afdelingen verrichtten al goed werk voor en tijdens de lotingen, maar waar bleef de steun van de autoriteiten? De bond verwachtte van de politie een daadkrachtig optreden tijdens de lotingen, maar “hoe ’t zij, de politie moge het kwaad kunnen tegengaan, zij kan ’t niet voorkomen. Dat is de taak van anderen.”¹²⁶ De militiecommissarissen, doorgaans officieren met gezag, zouden bijvoorbeeld de lotelingen voor de loting kunnen

¹²¹ IISG, Volksbond, inv.nr. 5, Verslag van de 17de Algemeene Vergadering, 57.

¹²² IISG, Volksbond, inv.nr. 2, Verslag van de 18de Algemeene Vergadering van den Volksbond, Vereeniging tegen drankmisbruik, gehouden te Zwolle den 27sten augustus 1891, 377.

¹²³ IISG, Volksbond, inv.nr. 6, W.C. van Haeften Jr. red., De Volksbond orgaan van de Vereeniging tegen drankmisbruik jrg. 2 nr. 5-6 (1898) 12.

¹²⁴ Ibidem, 11.

¹²⁵ Ibidem.

¹²⁶ Ibidem, 12.

toespreken. De belangrijkste taak legde zij voor de burgemeesters weg. Zij waren immers bevoegd de drankgelegenheden op de lotingsdag te sluiten.¹²⁷

De Volksbond had dus een duidelijke taak voor de autoriteiten voor ogen om de lotingskwestie aan te pakken. Zij verwachtte dan ook overheidsingrijpen. De afdelingen en het hoofdbestuur richtten zich in eerste instantie op het van de grond krijgen van deze overheidsmaatregelen. Als de verzoeken om afschaffende en beperkende maatregelen werden afwezen, waren de afdelingen genoodzaakt eigen acties op te zetten. Hierbij richtten ze zich direct tot hun doelgroep, de lotelingen. De werkwijze van deze acties leken meer op die van de verheffers dan de afschaffers.

2.6 Loten om persoonlijke dienstplicht in alle gemeenten

De bond zag zelf ook in dat haar verzoeken aan de commissarissen en de burgemeesters tot weinig resultaat leidden. In 1900 schreef de redactie van de bond, in een artikel in haar blad, over een andere oplossing voor de lotingskwestie. Aangezien zij stelde dat “het drankmisbruik op lotingsdagen allesbehalve een specifiek Nederlandsch karakter droeg, maar in dezelfde mate in België en Frankrijk wordt aangetroffen”, kon het voorstel van de Belgische minister van Binnenlandse Zaken een uitkomst bieden in Nederland.¹²⁸ Om de trek van vele lotelingen en de daarbij behorende ongeregelheden te voorkomen, moesten in zoveel mogelijk gemeenten op één dag de lotingen plaatsvinden, aldus de minister. Een paar maanden voor de publicatie van dit artikel, besprak de Utrechtse Provinciale Vereniging van Burgemeesters en Gemeentesecretarissen een vergelijkbaar voorstel. Het argument voor het voorstel, om de lotingen zoveel mogelijk decentraal en bij voorkeur in elke gemeente te houden, was dat deze aanpassing de kans op misdragingen door de lotelingen verkleinde. Zij bevonden zich dan tijdens de loting in hun eigen gemeente, onder ouderlijk toezicht en de sociale controle was daar groter.¹²⁹ Van Roon schreef in zijn proefschrift dat ook militiecommissarissen vergelijkbare verzoeken indienden. Zij hadden hier wel een ander motief voor. Tijdens de lotingen vochten lotelingen uit verschillende dorpen tegen elkaar. Meer lotingsplaatsen kon ook dit probleem oplossen.¹³⁰

Na kennisneming van deze voorstellen, stuurde het hoofdbestuur in 1901 een petitie naar de Tweede Kamer. Het verzocht hierin de Kamer om de gemeenten hun eigen lotingen te

¹²⁷ Ibidem, 12, 13.

¹²⁸ IISG, Volksbond, inv.nr. 6, Van Haefen, De Volksbond jrg. 4 (mei 1900) 15.

¹²⁹ IISG, Volksbond, inv.nr. 6, Van Haefen, De Volksbond jrg. 4 (januari 1900) 13.

¹³⁰ Van Roon, *Lotgevallen*, 61.

laten houden. Evenals de Belgische minister en de Utrechtse burgemeesters betoogde het dat de reis voor vele lotelingen en het verlaten van hun eigen gemeente, drankmisbruik en onlusten in de hand werkten. Een ander voordeel van dit voorstel was dat de lotingen korte duurden. Hierdoor konden lotelingen, na de loting in de ochtend, 's middags alweer aan het werk. Ondanks het verzoek van de Volksbond om een wettelijke aanpassing, voorzag de nieuwe Militiewet van 1901 hier niet in.¹³¹ De werkwijze van het hoofdbestuur, in tegenstelling tot de gemixte wijze van haar afdelingen, paste wel bij die van de afschaffers. Maar was de Volksbond onder de afschaffers te scharen terwijl zij niet voor afschaffing van sterkedrank streed, maar voornamelijk drankmisbruik wilde voorkomen?

Opvallend is dat de Volksbond bij het opstellen van dit voorstel, geen aandacht besteedde aan de afschaffing van het remplaçantenstelsel. De petitie was gebaseerd op een voorstel van de Belgische minister van Binnenlandse Zaken. In België bestond de dienstvervangingswet tot 1909, terwijl deze in Nederland met de invoering van de militiewet van 1898 werd afgeschaft. Dit betekende dat lotelingen niet meer hun lot mochten ruilen met iemand die was uitgeloot of een plaatsvervanger konden aanstellen. Voor lotelingen uit alle klassen van de samenleving was de loting, vanaf invoering van de persoonlijke dienstplicht, lotsbepalend.¹³² De Volksbond hield geen rekening met deze verandering in haar voorstel. Blijkbaar verwachtte zij van de rijkere lotelingen, nu ook voor hen de loting hun lot bepaalde, geen extra onrust. Ook de NV liet de afschaffing van de dienstvervangingswet onbesproken.

2.7 De gezelligheidsfeestjes van de katholieken

Vanaf het einde van de twintigste eeuw waren de NV en de Volksbond niet meer de enige landelijke drankweerverenigingen die streefden naar een rustig verloop van de lotingen. Langs de verzuilde lijnen werden nieuwe onthoudings- en geheelonthoudingsverenigingen opgericht, zoals Sobriëtas, federatie van rooms-katholieke Diocesane Bonden tot bevordering der Christelijke matigheid en tot bestrijding van het Alcoholisme (Sobriëtas). Deze federatie was een samenwerkingsverband tussen het Kruisverbond, de Paulusvereniging, de Mariavereniging, de St. Annavereniging en de Jongensbond. Deze katholieke verenigingen richtten zich alle op een andere doelgroep en hadden verschillende ideeën over het gebruik van drank. Het Kruisverbond voor mannen en de Mariavereniging voor vrouwen bestonden zowel uit afschaffers als geheelonthouders, terwijl de Paulusvereniging uit mannen bestond die gematigd in het gebruik van drank waren voor de maaltijd en zich onthielden van

¹³¹ IISG, Volksbond, inv.nr. 6, Van Haeften, De Volksbond jrg. 5 (maart 1901) 1-2.

¹³² Van Roon, 'De dienstplicht op de markt gebracht', 613, 614.

sterkedrank erna. Van de St. Annaveeniging waren ouders lid met kinderen tot 12 jaar. De ouders hoefden zelf geen onthouders te zijn, maar zij verplichtten zichzelf om hun kinderen in geheelonthouding op te voeden. Ook lieten zij hun kinderen geen drank halen. De Jongensbond richtte zich op jongens tussen de 12 en 16 jaar.¹³³ Onthouding van drank was dan ook voor volwassen leden van Sobriëtas geen verplichting, maar wel wenselijk. Matig gebruik was in ieder geval noodzakelijk om de welvaart, gezondheid, godsdienst en zedelijkheid te bevorderen. Vooral drankmisbruik en onzedelijkheid waren onlosmakelijk met elkaar verbonden voor Sobriëtas. Dit waren oorzaak en gevolg van elkaar. Om de zedelijkheid te verbeteren pakte ze niet alleen het individuele drankmisbruik aan, maar wilde ze vooral de maatschappelijke drinkcultuur veranderen.¹³⁴ Behalve matigheid streefde zij ook naar soberheid, levenseenvoud, tucht en stijl in het ontspannings- en genotsleven.¹³⁵

Ten grondslag aan de oprichting van deze landelijke federatie lag de oprichting van het Kruisverbond door pastoor A. Ariëns (1860-1928) in 1895. Na de oprichting van deze eerste afdeling in Enschede, gaf zij het blad *De kruisbanier* uit en al snel werden er meer afdelingen en katholieke verenigingen opgericht. Op een congres in 1898 besloten zij tot verdere samenwerking in een federatie. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck, lid van de Tweede Kamer en later premier, werd voorzitter van dit samenwerkingsverband. De samenwerking tussen de verschillende katholieke bonden was van belang als zij met de Rijksoverheid in overleg gingen, bij het ondernemen van nationale acties, al dan niet samen met de andere nationale drankbestrijdingsverenigingen, en voor het bespreken van de maatregelen die voor alle katholieke bonden van belang waren. Sobriëtas stelde dan ook als doel “(...) de bestrijding van het alcoholisme onder de Nederlandsche katholieken te bevorderen en een eendrachtig optreden der diocesane bonden te dezer zake te verkrijgen (...)”.¹³⁶ Aan het begin van twintigste eeuw steeg het aantal leden van Sobriëtas snel. In 1900 telde de federatie nog 8.400 leden, in 1904 10.000 leden en in 1907 al 47.000 leden.¹³⁷

De katholieke verenigingen zetten vooral lokale acties op om het drankmisbruik en de onzedelijkheid tijdens de lotingen te voorkomen. Het bestuur van het Kruisverbond wenste dan ook van haar afdelingen, in 1897, dat zij een lokaal op de lotingsdag huurden, waar lotelingen terecht konden voor verversingen en een ‘gezellige’ avond. “Op die wijze is elders

¹³³ A. Ariëns, ‘Inrichting en werkwijze van Sobriëtas’, *Sobriëtas, Orgaan der federatie van R.K. Diocesane bonden tot bevordering der christelijke matigheid en tot bestrijding van het alcoholisme jrg. 1* (1907) 46.

¹³⁴ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 162.

¹³⁵ IISG, Archief Sobriëtas (Toegangsnummer ARCH01322) (Sobriëtas), inv.nr. 1, Oprichtingsakte, 1.

¹³⁶ Ariëns, ‘Inrichting en werkwijze van Sobriëtas’, 47.

¹³⁷ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 161, 162.

met veel vrucht gewerkt”, schreef zij in haar blad.¹³⁸ Hiermee verwees ze naar de acties van de andere verenigingen. Ondeugdelijkheden konden op deze wijze worden voorkomen. Vijf jaar later verzocht het bestuur van Sobriëtas de afdelingen nogmaals om een drankvrijlokaal voor lotelingen beschikbaar te stellen. In Hilversum ontvingen vanaf 1900 alle lotelingen een uitnodiging voor vermaak en versnaperingen in een drankvrijlokaal op de lotingsdag. Deze afdeling van het Kruisverbond bekostigde dit van giften van parochianen. Met steeds meer succes werd drankmisbruik op deze manier op de lotingsdag bestreden, aldus Sobriëtas. “Wat de ordelijkheid op dien dag aangaat, is het verschil met vroeger zeer goed te merken.”¹³⁹ Ook in Oirschot, Eindhoven, Oisterwijk, Waalwijk en Baardwijk organiseerden afdelingen van Sobriëtas ‘gezelligfeesten’ in 1905. Deze feesten stonden onder toezicht van een geestelijken.¹⁴⁰

Vanaf 1905 gaf het hoofdbestuur de afdelingen de vrijheid om zelf te bepalen welke acties zij het beste konden ondernemen. Wel gaf het enkele voorbeeldactie, namelijk het persoonlijk bezoeken van de lotelingen voorafgaand aan de loting, het verspreiden van circulaire en het laten sluiten van de drankgelegenheden. Ter ondersteuning van de afdelingen stelde Sobriëtas een circulaire, die op de lotingsdag verspreid kon worden, beschikbaar.¹⁴¹ “(...) Als er maar iets gedaan en niet stilgezeten wordt. Want noodig is het nog, hard noodig ook.”¹⁴² Onder de titel *Schelmstukken van den alcohol* schreef zij in haar blad over alle misstanden veroorzaakt door alcohol. Zo ook over het drankmisbruik tijdens de lotingen. Naast de verschillende lokale acties, zette het hoofdbestuur van het Kruisverbond ook zelf eenmalig een actie op. Zij zond in 1897 een verzoek naar alle burgemeesters van het eerste militiedistrict in Limburg. Zij stelde aan de burgemeesters voor om alle lotelingen op de vooravond bijeenroepen om hen op het hart te drukken geen misbruik te maken van drank en zich te gedragen.¹⁴³

In tegenstelling tot de NV en de Volksbond richtte Sobriëtas zich niet tot de landelijke politiek met verzoeken. De rol van het hoofdbestuur van Sobriëtas, om drankmisbruik onder lotelingen te voorkomen, was minimaal. Vooral de lokale afdelingen voerden actie. De middelen die de afdelingen inzetten waren voornamelijk direct gericht aan de lotelingen. Het afschaffen van de drank onder lotelingen was het doel van de afdelingen niet,

¹³⁸ L. Schols en Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck, ‘Loting te Maastricht’, *De Kruisbanier. Maandblad gewijd aan de bestrijding van het drankmisbruik jrg. 1 nr. 7* (1897).

¹³⁹ P.B., ‘De lotingsdag’, *De kruisbanier jrg. 11 nr. 14* (1906).

¹⁴⁰ ‘Lichtstralen’, *De kruisbanier jrg. 9 nr. 19* (1905).

¹⁴¹ ‘Advertentiën’, *De kruisbanier jrg. 10 nr. 12* (1905).

¹⁴² ‘Lotingsdagen’, *De kruisbanier jrg. 9 nr. 12* (1904).

¹⁴³ Schols en Ruijs de Beerenbrouck, ‘Loting te Maastricht’.

ondeugdelijkheden voorkomen wel. De beweegreden van Sobriëtas, om drankmisbruik onder lotelingen aan te pakken, was dan ook voornamelijk godsdienstig en deugdelijk georiënteerd. Sobriëtas oefende, zowel landelijk als lokaal, nauwelijks druk uit op de politieke besluitvorming. Hoewel zij een single-issue vereniging was, handelde zij bij deze kwestie niet als afschaffers, maar als verheffers.

De middelen die Sobriëtas inzette, gebruikte de Volksbond ook. Zij zullen dan ook in elkaars verlengde hebben gelegen. Behalve dat zij de ideeën van de Volksbond overnam, werkten enkele afdelingen van Sobriëtas ook samen met de Volksbondafdelingen. Zo verzorgde in 1909 het Kruisverbond in Bergen op Zoom samen met de Volksbond en de R.K. militairen Vereniging een activiteitenmiddag voor de lotelingen. Ze hielden biljart- en schietwedstrijden en het merendeel van de lotelingen woonde ook het concert en de googleshow bij.¹⁴⁴ Een nieuw soort actiemiddel voegde Sobriëtas niet toe aan het assortiment van de drankweer. Ook al dacht zij, met het voorstel om lotingen in zoveel mogelijk gemeenten te houden om de kalmte en matigheid te bevorderen, een nieuw, krachtig en eenvoudig middel voor te stellen.¹⁴⁵ Het missende element in de aanpak van het drankmisbruik tijdens de lotingen door Sobriëtas was de rol van de moeder. Van der Stel beargumenteerde dat het typisch katholiek was om de rol van de vrouw als moeder de benadrukken in de strijd, want “zonder haar actieve en verlichte medewerking [is] het succes der drankbestrijding onmogelijk (...).”¹⁴⁶ Zij zou een beslissende invloed hebben op het gezin. Toch bleef de rol van de vrouw in de lotingskwestie onbesproken.

2.8 De versplintering, verzuiling en samenwerking

Hoewel de NV als uitgangspunt had om als neutrale vereniging op te treden, koos zij aan het einde van de negentiende eeuw ook een zuil als doelgroep. Sociaal-democraten namen rond 1895 de macht over en probeerden de NV om te vormen tot een modernere vereniging. Ze stelden als doel “(...) de afschaffingsbeweging zo te leiden, dat de openbare meening zich verklaart tegen de drinkgewoonten en dat verkregen wordt wettelijk verbod van drankhandel, -productie en -invoer.”¹⁴⁷ Een aantal leden verzette zich hiertegen. Zij vonden dat verbetering niet verkregen kon worden door middel van een lobby voor een wettelijke regeling. Zij wilden

¹⁴⁴ ‘Voor de lotelingen’, *Sobriëtas. Orgaan der federatie van R.K. Diocesane bonden tot bevordering der christelijke matigheid en tot bestrijding van het alcoholisme jrg. 3* (1909) 260 en H.A. v.d. Meulen, ‘Bergen op Zoom’, *De Volksbond, Tweemaandelijksch orgaan van de Vereniging tegen Drankmisbruik jrg 12 nr. 61* (1909) 9.

¹⁴⁵ ‘Op lotings- en inspectiedagen’, *Sobriëtas jrg. 7* (1913) 283, 284.

¹⁴⁶ Van der Stel, *Drinken, drank, dronkenschap*, 162.

¹⁴⁷ Janse, *De afschaffers*, 170.

dus af van het afschaffingsideaal. In 1897 richtten zij de Algemeene Nederlandsche Geheel-Onthouders Bond (ANGOB) op. Door afkeuring van dit middel werkte de ANGOB afgezonderd van de andere verenigingen, die in hun strijd om overheidsmaatregelen vaak samenwerkten, en ze bleef relatief klein.¹⁴⁸

De ANGOB richtte zich in het haar strijd, om een ordelijk verloop van de lotingen zonder drankmisbruik, dan ook niet tot de overheid of gemeenten. Ze liet de verzoeken om kroegsluitingen op de lotingsdagen van andere anti-drankverenigingen niet onopgemerkt.¹⁴⁹ Het gebruikelijke actie middel van de ANGOB was de lotelingen in zijn blad verzoeken om niet te drinken op de lotingsdag. “(...) Vooral op den dag der loting u toeroepen: blijft nuchter!, daar juist dien dag de verleiding zoo sterk is en de eerste stap zoo gemakkelijk is gedaan.”¹⁵⁰ Geheelonthouding was volgens de ANGOB van groot belang, want “(...) juist gij, matige drinker, zult het eerst tot zulke zaken (vechtpartijen en dronkemanstooneelen) overgaan, indien ge u tenminste voor dien dag niet volstrekt onthoud van het helsche vocht. Door het herhaalde trakteren op dien dag, zult ge spoedig tot opgewondenheid zijn opgevoerd, en tot zaken overgaan, waarover ge u nuchteren schamen zoud.”¹⁵¹ De bond adviseerde de lotelingen om direct naar huis te gaan en troost bij hun ouders te zoeken.¹⁵² Hiermee gaven ze ook het goede voorbeeld aan de andere lotelingen.¹⁵³

De ANGOB stelde ook de ouders van de lotelingen verantwoordelijk voor het wangedrag op de lotingsdag. “Ouders, als hij in zijn dronkenschap een misdaad pleegt, (...) dan heeft uwe zwakheid, uw voorbeeld, uw enkel glaasje dat jonge leven voor altijd verwoest.”¹⁵⁴ De lotelingen waren immers nog kinderen. De lotelingen die na het trekken van hun lot wel direct huiswaarts keerden, hadden volgens de bond thuis het goede voorbeeld van hun vader en moeder gekregen. Hen was geleerd om te midden van de verleiding, deze te weerstaan. De bond hoopte dat de ouders van lotelingen hun zonen erop attent maakten om niet te drinken.¹⁵⁵ En “als de jongeling niet alleen een boodschap kan doen (hier zijn nummer ophalen), welnu, dan moet vader of moeder maar mee.”¹⁵⁶ Het streven naar een gedragsverandering onder de lotelingen stond centraal in haar strijd.¹⁵⁷ Hiermee paste haar

¹⁴⁸ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 158 en Janse, *De afschaffers*, 171.

¹⁴⁹ ‘Loting’, *De geheel-onthouder. Orgaan van den Algm. Ned. Geh.-Onth.-Bond jrg. 5 nr. 13* (1905).

¹⁵⁰ ‘Aan de lotelingen van de Nationale Militie’, *De geheel-onthouder jrg. 2 nr. 11* (1902).

¹⁵¹ ‘Aan mijne mede-lotelingen!’, *Het propaganda-blad van de Geheel-Onthouding jrg. 1 nr. 12* (1898).

¹⁵² ‘Aan de lotelingen’, *De geheel-onthouder jrg. 11 nr. 2* (1911).

¹⁵³ ‘Aan mijne mede-lotelingen!’, *Het propaganda-blad jrg. 1 nr. 12* (1898).

¹⁵⁴ ‘Bij de loting’, *Het propaganda-blad jrg. 1 nr. 11* (1898).

¹⁵⁵ ‘Loting’, *De geheel-onthouder jrg. 5 nr. 11* (1905).

¹⁵⁶ ‘Al weer lotelingen’, *De geheel-onthouder jrg. 10 nr. 5* (1905).

¹⁵⁷ ‘Loting’, *De geheel-onthouder jrg. 5 nr. 11* (1905).

aanpak binnen het beschavingsoffensief. Voornamelijk op een dag waar de verleiding tot drankgebruik groot was, vond de ANGOB het belangrijk om actie te ondernemen en om de lotelingen van geheelonthouding te overtuigen.

In tegenstelling tot de andere drankweerverenigingen, keerde de ANGOB zich openlijk tegen het militarisme. Het militarisme was volgens de bond de oorzaak van het grootschalig drankgebruik van de lotelingen en de soldaten. Eenmaal ingeloot, dan zouden soldaten “(...) opgeleid worden tot moordenaars, zij willen dat niet inzien; liever zich bedwelmd, dan gedacht over de beteekenis van de daad, die verricht is.”¹⁵⁸ Volgens de bond hield dit drankgebruik het militarisme ook in stand, want voor de soldaten was het gemakkelijker zich te verdoven met alcohol, dan na te denken over het militarisme. “Alcoholisme en militarisme, ze behoorden bijeen, wie het eene bestrijdt, bestrijdt tevens het andere, het zijn dezelfde wrange vruchten van eenzelfden boom.”¹⁵⁹ Volgens de bond financierde de overheid de uitgaven van het leger met de belasting op de drank. Door algemene geheelonthouding zou “(...) een dergelijke groote uitgave voor ’t militarisme niet staande kunnen worden gehouden.”¹⁶⁰ Alleen door geheelonthouding “(...) zullen we het militairisme de baas worden (...). Tegen het alcoholisme, tegen het militairisme”, was haar motto.¹⁶¹ Succesvol vond de ANGOB zichzelf niet. Na de lotingsperiode schreef zij teleurgesteld dat slechts enkele lotelingen de verleiding hadden weerstaan. Door een gebrekkig ledenaantal kon zij geen acties op poten zetten.¹⁶²

Anders dan bij de ANGOB steeg het aantal leden binnen de NV vanaf 1900 wel gestaag. In 1900 had zij nog 2.100 leden, maar in 1904 waren dat er alweer iets meer dan vierduizend leden. Ook het aantal afdelingen nam aan het begin van de twintigste eeuw toe.¹⁶³ Deze ledenstijging was voornamelijk het gevolg van de modernisering van de vereniging door de socialisten. De vereniging voerde een meer democratische organisatiestructuur in en stapte over op het geheelonthoudingsprincipe. Na het aannemen van dit principe veranderde zij in 1899 haar naam in de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken (NV) en hiervan konden voortaan alleen geheelonthouders lid worden.¹⁶⁴

In *De blauwe vaan*, het nieuwe weekblad van de NV, verzocht het hoofdbestuur, vlak voor de militielotingen in 1906, de afdelingen om in actie te komen. Uit de afdelingsverslagen

¹⁵⁸ ‘Militarisme en alcoholisme’, *Het propaganda-blad* jrg. 3 nr. 10 (1900).

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ Ibidem.

¹⁶² ‘De dag der loting’, *De geheel-onthouder* jrg. 5 nr. 14 (1905).

¹⁶³ ‘Toestand der vereniging op 1 jan. 1904’, *De blauwe vaan* jrg. 1 nr. 3 (1904).

¹⁶⁴ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 158 en Janse, *De afschaffers*, 171.

van de voorgaande jaren bleek dat nog maar weinig afdelingen acties ondernamen om de lotelingen van de drank te houden.¹⁶⁵ Nu de vereniging langzamerhand de interne crisis te bovenkwam en de ledenaantallen en de afdelingen weer groeiden, verwachtte het hoofdbestuur maatregelen. In de twintigste eeuw zette de afdelingen vergelijkbare acties op als in de jaren zeventig van de negentiende eeuw. Weer verzochten enkele afdelingen de gemeenten om kroegen te sluiten op de lotingsdagen. Het resultaat was vergelijkbaar als in de jaren zeventig, voornamelijk afwijzend.¹⁶⁶

In de daaropvolgende jaren, herhaalde het bestuur het verzoek om maatregelen vlak voor de lotingen. “Nu de lotelingsdagen naderen, wordt het weer tijd, voor gepaste tegenattracties van de kroegen te zorgen”, schreef ze.¹⁶⁷ Meermaals vroeg het bestuur in het blad zich af; “Wat doet men elders?”¹⁶⁸ Het overzag niet of de afdelingen acties ondernamen en welke dit waren. Terwijl het in de negentiende eeuw de afdelingen voornamelijk aanzette om gemeenten aan te sporen kroegen te sluiten, stelde het in 1910 ook andere strijdmiddelen voor. Nieuwe actiemiddelen bevatte het voorstel niet, het opperde namelijk om feestelijke bijeenkomsten voor de lotelingen te houden, om manifesten te verspreiden onder de lotelingen en om propaganda in plaatselijke bladen te publiceren.¹⁶⁹ Veel NV-afdelingen willigden het verzoek van het hoofdbestuur in. In 1910 zonden 63 afdelingen en in 1911 85 afdelingen manifesten naar de lotelingen of deelden pamfletten op de lotingsdag uit. Ook lieten afdelingen stukken plaatsen in de lokale kranten, hielden zij bijeenkomsten voor de lotelingen of drongen bij de gemeente aan op kroegsluitingen. Van geen van de elf afdelingen die zo’n verzoek bij de gemeente indienden, was een succesverhaal bekend. Enkele afdelingen gingen op huisbezoek bij lotelingen of plakten grote biljetten aan. In Enschede hing er zelfs een propagandadoek in het lotingslokaal.¹⁷⁰

Opvallend is dat het negentiende eeuwse motief van de NV, om in te grijpen tijdens de lotelingen, in de twintigste eeuw zo goed als verdwenen was in haar argumentatie. De openbare orde handhaven als motief, om acties te nemen, verdween naar de achtergrond. Daar kwam geen opvallend motief voor in de plaats. Het lijkt er op dat de NV zich wel meer ging bekommeren om de persoonlijke gevolgen van de drinkers. Een tweede verschil is dat de NV

¹⁶⁵ M. ‘Loting Nat. Militie’, *De blauwe vaan. Orgaan voor drankbestrijding*. jrg. 3 nr. 40 (1906).

¹⁶⁶ ‘Vervolg jaarverslag 1907’, *Bijvoegsel behoorde bij De blauwe vaan van vrijdag 3 juli* (1908).

¹⁶⁷ ‘Van week tot week’, *De blauwe vaan jrg. 6 nr. 32* (1909).

¹⁶⁸ Ibidem.

¹⁶⁹ ‘Van week tot week’, *De blauwe vaan jrg. 7 nr. 32* (1910).

¹⁷⁰ ‘Tweede blad, Zeven-en-Zestigste jaarverslag 1910. Slot. Loting Nationale Militie.’, *De blauwe vaan jrg. 8 nr. 28* (1911) en ‘Acht-en-Zestigste jaarverslag 1911. Toestand der vereeniging. Loting Nationale Militie’, *De blauwe vaan jrg. 9 nr. 40* (1912).

initiatieven op landelijk niveau van het hoofdbestuur achterwegen liet. Blijkbaar had zij daar geen meer vertrouwen in. Evenals Sobriëtas voerde de NV voornamelijk op lokaal niveau actie. Hiermee vervielen, voor een groot deel, haar afschaffende acties. Alleen de verzoeken om kroegsluitingen zouden hier nog onder kunnen vallen, maar deze werden herhaaldelijk afwezen.

Vaak ondernamen de NV-afdelingen lokale acties niet alleen, maar samen met andere lokale drankweerafdelingen. In 1912 werkten 97 NV-afdelingen, direct of indirect samen in een gemeentelijke drankweerefederatie of -comité.¹⁷¹ In de jaren die hieraan voorafgingen was er volgens het bestuur ook al sprake van samenwerking met de afdelingen van de andere drankweerverenigingen. De organisaties werkten niet alleen op lokaal niveau samen. Op initiatief van de ANGOB om een Nederlandsche Drankweeorganisatie op te richten, werd in 1909 de Nationale Commissie tegen het Alcoholisme (NCA) opgericht. Van deze overkoepelende organisatie waren alle landelijke drankbestrijdingsorganisaties lid. De NCA coördineerde nationale acties en deed dienst als platform voor zowel onthouders als geheelonthouders. Van der Stel omschreef de NCA als “(...) het forum waarin in verzuild Nederland de verschillende groepen elkaar kunnen ontmoeten: het Blauwe Parlement.”¹⁷² Alle organisaties streefden, volgens NCA-functionaris Y.G. van der Veen, een gemeenschappelijk doel na, namelijk persoonlijke (geheel)onthouding of matigheid en een (sterke)drank- of drankmisbruikvrije samenleving. Dit doel was een middel om een algemeen doelstelling te bereiken. Deze ambitie verschilde per organisatie. Zo was onthouding voor katholieken en protestanten essentieel van de uitbereiding van het geloof.¹⁷³

Vanaf 1928 mochten lotelingen niet meer zelf hun lot trekken in een militiekanton, maar werd er een centrale niet openbare lotelingen gehouden. De voorzitter van de lotingscommissie trok het lot voor de lotelingen. In 1938 werd het lotingssysteem afgeschaft.¹⁷⁴ Hiermee kwam automatisch een einde aan het drankmisbruik tijdens de lotingsdagen.

2.9 Conclusie

De motieven van de anti-drankverenigingen om het drankmisbruik tijdens de lotingen aan te pakken liepen uiteen. In het betoog van de NV kwam voornamelijk het motief om de

¹⁷¹ ‘Negen-en-Zestigste jaarverslag 1912. Toestand der vereeniging. Loting Nationale Militie’, *De blauwe vaan* jrg. 10 nr. 41 (1913).

¹⁷² Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 164.

¹⁷³ Ibidem, 145-147.

¹⁷⁴ Ibidem, 74, 75.

openbare orde te handhaven naar voren. Hiermee speelde zij in op de rol die de overheid zichzelf toebedeelde, namelijk alleen ingrijpen als de verstoring van de openbare orde dreigt. Vanaf de jaren zeventig kwam hier geleidelijk verandering in. De NV kreeg oog voor de lange termijn problemen die de lotelingen en hun naasten ondervonden na het excessief drankgebruik op de lotingsdag. Na de reorganisatie van de NV, rond de eeuwwisseling, verdween het motief, om de openbare orde te handhaven, helemaal naar de achtergrond. De overheid was dan ook een verzorgende rol gaan spelen en de eerste sociale wetgeving was een feit. Dit motief speelden bij de andere anti-drankverenigingen, de Volksbond, Sobriëtas en de ANGOB, een veel kleinere rol, maar ook zij hoopten op een ordelijker verloop van de lotingen.

De Volksbond bracht, in haar betogen over de lotingskwestie, vooral haar algemene doel naar voren, namelijk het drankmisbruik aanpakken. Voornamelijk op de lotingsdag was het drankmisbruik groot en dit zetten de leden aan om in actie te komen. Voor de ANGOB zat het probleem in het bijzonder in de grote verleiding om drank te drinken op de lotingsdag. Ze riep de lotelingen dan ook op om de verleidingen te weerstaan. De beweegreden van Sobriëtas, om de lotingskwestie aan te pakken, correspondeerde met haar motief om drankgebruik in de samenleving aan te pakken. Zij wilde de volkszedes verbeteren. De drankondeugden, onder andere tijdens de lotingen, stonden de godsdienstige ontwikkeling in de weg. Evenals bij de Volksbond zal de schaal de doorslag hebben gegeven om in actie te komen.

De aanpak van de lotingskwestie ontwikkelde zich. Tot de jaren zeventig kaarte de NV vooral de misstanden tijdens de lotingsdagen aan, maar ondernam geen verdere stappen. Ze stelde de politiek verantwoordelijk voor dit probleem, maar ze richtte zich niet direct tot haar. Vanaf de jaren zeventig poogde de NV voor het eerst direct de politiek te beïnvloeden door het aanschrijven van de minister. Tot de jaren negentig probeerde ze meermalig de politieke besluitvorming te beïnvloeden door voorstellen in te dienen. Hierbij ging het om afschaffende maatregelen, zoals een verbod op de verkoop van drank aan lotelingen en de sluiting van de kroegen op de lotingsdag.

In tegenstelling tot de NV, besloot de Volksbond tijdens haar eerste algemene vergadering al om zich direct tot de politiek te wenden en ze stuurde in eerste instantie niet aan op een verbodsmaatregel. Zij stelde een aanpassing van het lotingssysteem voor. Ruim tien jaar later, na de afwijzing van haar voorstel, ondernam de Volksbond voornamelijk initiatieven op lokaal niveau. Plaatselijke afdelingen verzochten burgemeesters om de kroegen (tijdelijk) te sluiten of om de loting naar een schikte locatie te verplaatsen waar geen

sterkedrank voor handen was. Voor deze maatregelen was de afdelingen afhankelijk van de lokale autoriteiten. Wanneer zij de voorstellen van de afdelingen afwezen, wat regelmatig gebeurden, ondernamen de afdelingen noodgedwongen zelf maatregelen. Ze informeerden de lotelingen over de gevaren van drank doormiddel van propagandablaadjes en enkele afdelingen verzorgden een sterkedrankvrij alternatief voor de kroeg. Vooral deze laatste actie past beter bij de werkwijze van de verheffers dan die van de afschaffers. Het hoofdbestuur van de Volksbond vervulde voornamelijk een ondersteunde functie en het richtte zich niet meer tot de minister of de Tweede Kamer met een verzoek. Ook de NV liet vanaf de jaren negentig de landelijke verzoeken achterwegen en enkele NV-afdelingen zetten lokale acties op.

Bij Sobriëtas was er enkel sprake van lokale acties. De afdelingen verzorgde voornamelijk voor (sterke)drankvrije lokalen op de lotingsdag, maar zij waren vrij om ook andere acties te ondernemen. Ze oefende nauwelijks druk uit op de lokale-, en geen op de landelijke politiek. Zij handelde bij deze kwestie dan ook meer als verheffers dan als afschaffers. Verenigingen, die zich met lotingskwestie bezighielden, voerden rond de eeuwwisseling alleen nog lokaal actie, behalve de ANGOB. Ook is er een verschuiving van actiemiddelen te ontdekken, namelijk van een verzoek om afschaffende maatregelen naar het nemen van verheffende acties.

Hoofdstuk 3: ‘Een onmisbaar lokaal van verpoizing’

3.1 De onhuiselijke kazernes

Halverwege de negentiende eeuw klaagden verschillende officieren over de slechte omstandigheden in de Nederlandse kazernes. De kazernes stonden vaak in de slechte buurten van de stad, waren meestal oude gebouwen waar het in de winter koud was en waar het in de zomer stikte van het ongedierte. Vele soldaten ontvluchtten de ‘onhuiselijke’ kazerne na hun dagelijkse dienst en ze trokken, verplicht in uniform, voor vermaak de stad in. Daar bezochten zij kroegen, herbergen of tapperijen, aangezien zij niet werden toegelaten tot de deftige koffiehuisen. De militairen lieten de volksdranken, jenever en bier, rijkelijk vloeien in deze lokalen van vermaak. Dit leidde nogal eens tot dronkenschap, vechtpartijen en vernielingen. Het imago van het leger leed hieronder.¹⁷⁵

Een aantal officieren wilden het lot van de manschappen verbeteren en zij richtten vanaf eind jaren vijftig kantines op in de kazernes. Hiermee wilden ze voorkomen dat de militairen hun vermaak in de stad zochten en daar te veel sterkedrank dronken. De officieren poogden de kantines zo huiselijk mogelijk in te richten.¹⁷⁶ De ANGOB schreef in 1898 in haar weekblad dat de kantines leken op herbergen. “Tafels staan langs de muur geschaard en daaromheen stoelen, soms met houten zittingen of banken, die je ’n zitplaats aanbieden. ’n Biljart pronkt midden in de kantine en druk wordt er gebruik van gemaakt van de gelegenheid ’n partijtje te stoten.”¹⁷⁷ Militairen konden zich in de kantines ook verpozen met het lezen van kranten, bladen en boeken die op de leestafels werden aangeboden en met het spelen van dam-, schaak- en dominospelen. Om een huiselijke sfeer te creëren hingen er prenten aan de muur en lampen.¹⁷⁸ Soms stond er in de kantine ook een piano, en daar speelde af en toe “(...) één of ander muziekaal aangelegde soldaat er ’n mopje op, waardoor hij de kelen openmaakt.”¹⁷⁹ Bij de toonbank in de kantine konden de soldaten koffie, bier, melk, tabak en “(...) alles wat ’n soldatenmaag maar verduwen kan” voor een schappelijke prijs kopen.¹⁸⁰ Niet alle soldaten brachten hun vrije tijd door in de militaire kantines. Sommigen verkozen een bezoek aan een kroeg boven de kantine, omdat lang niet alle kazernes zoveel comfort boden als de hierboven beschreven kantine en niet alle kazernes een kantine hadden.

¹⁷⁵ Schoenmaker, ‘Een volksleger krijgt vorm 1839-1914’, 69 en Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 224.

¹⁷⁶ Ibidem, 69, 70.

¹⁷⁷ K., ‘Uit de kazerne’, *Het propaganda-blad voor Geheel-Onthouding, orgaan van den Alg. Nederl. Geheel-Onthouders-Bond jrg. 1 nr. 28* (1898).

¹⁷⁸ B. Schoenmaker, ‘Een volksleger krijgt vorm 1839-1914’, 70.

¹⁷⁹ K., ‘Uit de kazerne’ *Het propaganda-blad voor Geheelonthouding jrg. 1 nr. 28* (1898).

¹⁸⁰ Ibidem.

3.2 Soldatenpraatjes over te veel soldatendrankjes

Tijdens de eerste jaren na de oprichting van de NV tot in jaren vijftig van de negentiende eeuw, probeerden het hoofdbestuur en de verschillende afdelingen de bevolking te overtuigen van hun onthoudingsideaal. Ze streefden ernaar om zoveel mogelijk leden uit alle bevolkingslagen te werven, voornamelijk middels zending. De NV-leden mochten geen sterkedrank nuttigen. Veel succes onder de (hogere) burgerij had de NV niet. ‘Fatsoenlijke’ burgers wilden zich niet identificeren met een vereniging waarvan ook voormalige dronkaars en werklozen lid waren. Bovendien vonden ze het onthoudingsideaal te radicaal. Leden afkomstig uit de lagere klassen waren vaak afvallig. Na een crisis binnen de NV, vanwege tegenvallende resultaten, zette ze vanaf halverwege de jaren vijftig de methode van zending niet meer in. Zij stapte dus af van een verheffende en opvoedende aanpak. Het middel dat de NV vanaf het begin al inzette en bleef gebruiken was het publiceren van waargebeurde schokkende verhalen. Hierin zette zij de ellende en de ongelukken van de slachtoffers van sterkedrank uiteen.¹⁸¹ De ene dronkaard pleegde moorden en weer anderen verdrinken. Deze verhalen moesten medelijden en afkeer bij de lezers opwekken en zo onthouding bevorderen. Ook kaartte ze hiermee het sociale probleem aan onder haar lezers. Deze verhalen stonden zowel in de artikelen ‘Mengelingen’ als in artikelen zonder titel in het NV-blad, *De volksvriend*. Vanaf 1859 plaatste de NV deze verhalen onder een vaste rubriek ‘Jenever-rampen’. Opvallend is dat Nederlandse militairen tot eind jaren zestig weinig voor kwamen in deze verhalen.

Zo nu en dan had de redactie van *De volksvriend* oog voor het drankmisbruik onder soldaten. Zij berichtte in haar blad onder andere over hoe de oprichting van de Amerikaanse afschaffingsgenootschappen, hun uitgiften van geschriften en de houding en aanpak van de Amerikaanse minister van Oorlog hadden geleid tot een vermindering van het drankgebruik in het Amerikaanse leger.¹⁸² Hierin stond het overheidsingrijpen centraal. De aanpak, van de afschaffingsverenigingen in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, diende als een belangrijk voorbeeld voor de NV in haar strijd tegen drankmisbruik. Behalve over verschillende militaire drankkwesties in het buitenland, schreef zij vanaf de jaren vijftig ook over de ‘wanbedrijven’ van de Nederlandse militairen als zij weer eens dronken waren. Want “(...) bij wien is nuchterheid een meer onmisbaar vereischte dan bij den militair, die de

¹⁸¹ Janse, *De afschaffers*, 130-136, 147.

¹⁸² ‘Wat de Noord-Amerikaansche afschaffings-genootschappen, binnen weinige jaren, hebben uitgewerkt’, *De volksvriend* nr. 5 (1846).

wapenen draagt, welke in de hand des dronkaars, het leven bedreigt van elk die met hen in aanraking komt? (...) Hoe dikwijls zijn wij niet gedwongen het droevig schouwspel te zien van een beschonken krijgsman, die al vloekend en suiselend langs de straten slingert!”¹⁸³

In deze artikelen wilde de NV-redactie niet zozeer medelijden bij de lezers opwekken, maar kaartte zij voornamelijk de ondeugd en het gevaar van dronken militairen aan voor de maatschappij en beïnvloedde zij de publieke opinie. Hiermee vervulde de NV dus de eerste en tweede functie van een afschaffingsvereniging. Evenals bij de lotingskwestie, was ook bij deze sociale misstand het bewaken van de openbare orde een belangrijke motief voor de NV om in te grijpen. De militairen waren niet alleen de openbare orde verstoorders, maar waren door hun dronkenschap ook niet meer instaat in te grijpen bij eventuele grote onstuimigheden. Een oproep aan militairen om hun gedrag aan te passen deed de NV niet.

Al aan het einde van de jaren veertig kwam het drankmisbruik onder militairen onder de aandacht bij het hoofdbestuur van de NV. Militaire NV-leden initieerden meestal deze kwestie. In 1848 telde de NV 48 militaire leden, onder wie vijf officieren, twintig onderofficieren en drieëntwintig soldaten van de in totaal 2900 NV-leden.¹⁸⁴ Evenals dat de NV meer leden uit de lagere klassen van de bevolking telde, had zij ook meer leden uit de lagere rangen van het leger. De NV bracht een jaar later haar eerste propagandaboekje uit, dat speciaal was geschreven voor militairen. In dit boekje ‘Soldaten-Praatjes’ preeft H.W. Mooij, namens de NV, “de zaak der afschaffing” aan. Hij doelde nog op de oude betekenis van afschaffing. Een pleidooi om een drankverbod ontbrak dan ook in zijn boekje. Wel schreef hij over fictieve gesprekken tussen een korporaal en een aantal soldaten. De korporaal wees hierin de soldaten op de gevaren van sterkedrank. Want dit leidde volgens hem tot vechtpartijen, diefstal en andere vergrijpen. Hij vertelde in het boekje uit eigen ervaring over deze gevolgen, maar haalde ook meerdere malen voorbeelden uit het verleden en het buitenland aan.¹⁸⁵ Het hoofdbestuur van de NV beval de verspreiding van dit boekje onder militairen dringend aan.¹⁸⁶ Het was dan ook erg verheugd om twee maanden later te vernemen dat vele militairen in het garnizoen van Nijmegen het boekje lazen, want “dan zou er weldra verbetering gezien worden in den zedelijken toestand onze militairen, dan zou spoedig het aantal overtredingen en misdrijven onder hen verminderen (...).”¹⁸⁷ De NV zag een direct

¹⁸³ ‘De sterke drank bij de militairen en bij de politie-agenten’, *De volksvriend* nr. 59 (1851).

¹⁸⁴ ‘Vierde verslag van den toestand en der verrichtingen der Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank’ in: S.J. Prins, *Verslag van de oprichting, den toestand en de vruchten der Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank* (Amsterdam 1854) 14.

¹⁸⁵ H.W. Mooij, *Soldaten-Praatjes* (Amsterdam 1849) 1.

¹⁸⁶ ‘Soldaten-Praatjes’, *De volksvriend* nr. 42 (1849).

¹⁸⁷ ‘De afschaffing onder militairen’, *De volksvriend* nr. 44 (1850).

verband tussen dronkenschap en overtredingen. Ze streed dan ook niet alleen tegen de zonde van dronkenschap, maar ook tegen de gevolgen van dronkenschap. Deze zonde leidde namelijk tot diefstal, ontucht en onmatigheid, en deze verhinderde “(...) de uitbereiding van het Godsrijk en de zedelijke volmaking des mensheids (...)”.¹⁸⁸ Behalve deze twee doelen, kwam het handhaven van de openbare orde ook steeds weer naar voren.

Zonder hulp van een aantal militaire afschaffers, die waren gekazerneerd in Nijmegen of in de stad woonden, was de verspreiding van ‘Soldaten-Praatjes’ binnen het Nijmeegse garnizoen niet gelukt. Het hoofdbestuur was zich hiervan bewust en hoopte dat meer officieren durfden te strijden voor haar afschaffingszaak. “Zij zien immers dagelijks, onder hunnen oogen, al de brutale, dierlijke, godtergende en mensch-onteerende feiten, die alleen het gevolg zijn van den drank? Zij weten immers zelven hoe best, hoe ’t de jenever is, die den soldaat tot een slecht militair maakt (...)”¹⁸⁹ Het hoofdbestuur vond dat voornamelijk de officieren het drankprobleem onder de soldaten moesten en konden aanpakken. In haar maandblad bepleitte ze deze zaak van eer, deugd, vaderland en God, in de hoop dat officieren zich aansloten bij de NV en zich vervolgens sterk maakten voor de afschaffing van sterkedrank in het leger. Met twee officieren uit ’s-Hertogenbosch als nieuwe leden, vertrouwde ze op een snelle verspreiding van hun afschaffingsideaal in het leger.¹⁹⁰

Dat de NV zich voornamelijk richtte op de werving van officieren was begrijpelijk, aangezien officieren zich in grotere mate binnen de burgerlijke kringen begaven dan soldaten. Officieren woonden niet in kazernes, droegen in de avonduren burgerkleding en brachten hun vrije tijd door in gezelschap van burgers. Ook waren zij vaak lid van burgersociëteiten en vrijetijdsverenigingen. Hierdoor waren zij veel toegankelijker voor de NV-leden en hun idealen. Daarentegen waren de contacten tussen officieren en burgers van korte duur. Een garnizoen wisselde ongeveer om de twee jaar van garnizoensstad en de officieren verhuisden dan vaak mee. Vanaf de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw namen deze wisselingen af. Hoewel de NV niet over de garnizoenswisselingen schreef, zal dit fenomeen de verspreiding van hun idealen hebben bemoeilijkt. De plaatselijke NV-verenigingen verhuisden immers niet mee met de garnizoenen, waardoor de lokale verenigingen steeds opnieuw contact moesten leggen.¹⁹¹

¹⁸⁸ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 147.

¹⁸⁹ Ibidem.

¹⁹⁰ Ibidem.

¹⁹¹ R. Damen, ‘Studie, hofmakerij, bals, comédie, concerten en druk diensten doen’. De verburgerlijking van officieren in de tweede helft van de negentiende eeuw’ *Mars et Historia* jrg. 50 nr. 2 (2016) 11-17, aldaar 17.

Achteraf bleek dat de NV voor de verspreiding van ‘Soldaten-Praatjes’ minder afhankelijk was van haar militaire leden, dan zij vooraf dacht. In 1851 schafte de minister van Oorlog J.Th. Spengler (1790- 1856) namelijk tweeduizend exemplaren van dit boekje aan en verspreidde deze over de garnizoenen.¹⁹² Wel gaf het grote aantal NV-leden in het Nijmeegse garnizoen aanleiding tot het houden van een lezing voor militairen.¹⁹³

3.3 Een nieuw medicijn tegen drankzucht

Tien jaar na de oprichting van de NV, in 1852, besloot het hoofdbestuur om niet alleen over het drankmisbruik in het leger te schrijven, maar om verdere actie te ondernemen. Ze was van mening dat als militairen na hun dienst terecht konden in “(...) goed ingerigte aangenaam verwarmde en verlichte lokalen (...)”, waar militairen spelen en lectuur tot hun beschikking hadden en alles behalve sterkedrank konden kopen voor weinig geld, de militair zijn heil niet meer zou zoeken in kroegen. Zij veronderstelde dat een bezoek aan een kroeg onvermijdelijk leidde tot dronkenschap. Hierom wendde het hoofdbestuur zich tot het ministerie van Oorlog met de vraag of het departement goede ontspanningslokalen in alle kazernes kon inrichten.¹⁹⁴ In de voorgaande jaren had de NV al vaker ministers verzocht om maatregelen aangaande andere drankkwesties te nemen, alhoewel het hier voornamelijk om verzoeken om afschaffende maatregelen betrof. Vanaf de jaren vijftig zette zij dit middel steeds vaker in.¹⁹⁵ De minister van Oorlog H.F.C. baron Forstner van Dambenoy (1792-1870) antwoordde op het verzoek van de NV, dat het ministerie meermaals had overwogen om zulke ontspanningsruimtes in te richten, maar dat “de localiteit der meeste kazernen en de kosten die daarmede verbonden zouden zijn tot dusver de uitvoering van zoodanig plan hebben in de weg gestaan (...)”¹⁹⁶ Tot de jaren zestig van de negentiende eeuw waren gemeentes verantwoordelijk voor het beheer van de kazernes en andere militaire gebouwen. Voor de gemeentes was dit onderhoud een grote kostenpost en zij verrichtten vaak enkel het minimale aan onderhoud om zo aan de onderhoudsplicht te voldoen. Het bouwen en inrichten van een militaire kantine was hier geen zeker geen onderdeel van.¹⁹⁷

¹⁹² ‘Het zevende verslag der Nederl. Afschaffings-vereeniging’, *De volksvriend* nr. 63 (1851).

¹⁹³ IISG, Archief Nationale Commissie tegen het Alcoholisme (Toegangsnummer ZO 29455) (NCA), inv.nr. 6, Zesde verslag van den toestand en der verrigtingen des Nederlandsche Vereeniging tot afschaffing van sterken drank, 1850, 39.

¹⁹⁴ ‘Achtste verslag van den toestand en der verrigtingen der Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank’ in: S.J. Prins, Verslag van de oprigting, 6, 7.

¹⁹⁵ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 147.

¹⁹⁶ ‘Achtste verslag van den toestand en der verrigtingen der Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank’ in: S.J. Prins, Verslag van de oprigting, 8.

¹⁹⁷ Schoenmaker, ‘Een volksleger krijgt vorm 1839-1914’, 69

De NV ging niet bij de pakken neerzitten en besloot het heft in eigen handen te nemen, door een verheffende actie op te zetten. Op haar initiatief en met medewerking van de minister van Oorlog Forstner van Dambenoy en officier von Motz werd in 1853 de eerste afschaffingskantine opgericht in het kamp bij Zeist.¹⁹⁸ Hier hield het leger, na vijftien jaar, voor het eerst weer een grote militaire oefening. De afschaffingskantine van de NV was één van de zestig tijdelijke eet- en drankgelegenheden. Zowel militairen als burgers die naar de oefening kwamen kijken, maakten hiervan gebruik.¹⁹⁹ Von Motz en generaal H.F.K. Duijcker spraken vol lof over deze kantine. Hier konden soldaten voor ontspanning en voor verschillende verversingen, tegen een schappelijke prijs, terecht en zij konden hier geen sterkedrank kopen. De afschaffingskantine, die bekend stond onder de naam Kantine no. 24, kreeg volledige goedkeuring van de minister van Oorlog en ook hij beval de kantine van harte aan. Volgens de NV was de oprichting van deze kantine een succes en werd de kantine ‘zeer druk’ bezocht.²⁰⁰ Maar behaalde de bond hiermee ook haar doel? Ze was hier zelf niet zeker van, want of “(...) de bevordering der afschaffing bij den militair, heeft voldaan, valt moeilijk te bepalen; dat zij voorzeker hare goede vruchten heeft gedragen, zal wel niemand betwijfelen.”²⁰¹ De oprichting van deze kantine had ook een schaduwkant. Doordat zij de verversingen tegen lage prijzen verkocht, bleef zij met een schuld zitten, maar hier maakte de NV in haar blad niets over bekend. Prins Frederik (1797-1881) schonk hen een tegemoetkoming van 200 gulden en van een anonieme ‘vriend’ ontving zij een gift om de schuld te dekken. De overige schuld nam de vereniging voor haar rekening en ze hoopte dit gat door vrijwillige bijdrages te vullen.²⁰² Na deze financiële tegenslag verdween het streven van de NV naar goede militaire kantines voor een aantal jaar naar de achtergrond.

In 1859 kwam de militaire kantinekwesitie weer op de agenda van de NV vanwege een geheel ander vraagstuk. De Tweede Kamer behandelde namelijk het wetsontwerp aangaande de verkoop van militaire kledingstukken. Militairen verkochten nog wel eens illegaal hun militaire kledij en uitrusting om aan geld voor drank te komen.²⁰³ Tweede Kamerlid CH.A. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky (1796-1880) pleitte voor strenge naleving en aanscherping van de wet uit 1817, die deze verkoop verbood. Repressieve maatregelen in de

¹⁹⁸ ‘Mededelingen’, *De volksvriend* nr. 87 (1853).

¹⁹⁹ B. Schoenmaker, ‘Oefenen als attractie. Kamp van Zeist 1853’, *Frederik militaire geschiedenis nu magazine* (2017).

²⁰⁰ ‘Mededelingen’, *De volksvriend* nr. 87 (1853) en ‘Tiende verslag van den toestand en der verrigtingen der Nederlandsche Vereniging tot Afschaffing van Sterken Drank’ in: S.J. Prins, Verslag van de oprigting, 8.

²⁰¹ IISG, NCA, inv.nr. 10, Tiende verslag, 1854, 8.

²⁰² Ibidem en IISG, NCA, inv.nr. 11, Elfde jaarverslag, 1855, 6.

²⁰³ Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 77.

vorm van strenger en vaker straffen, moest de verkoop van militaire kleding een halt toe roepen.

De NV was van mening dat met deze maatregelen de oorzaak van het probleem niet werd aangepakt en ze voelde zich gesteund door het betoog van Tweede Kamerlid B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884). Hij stelde dat “(...) de oorzaak van dit zedelijk kwaad niet in de slechte geaardheid van den Nederlandschen soldaat [zit], maar in een slecht ingerigt kazernewezen (...).²⁰⁴ Als de soldaat, na zijn dagelijkse dienst, terecht kon in een militaire kantine, waar hij voor weinig geld bier en koffie kon kopen en daar gezelschap en vermaak vond, dan zou hij de kazerne niet meer verlaten. Het overmatig jenevergebruik van militairen en de misstanden die daaruit voortkwamen, zoals de verkoop van militaire kleding, konden met de oprichting van de militaire kantines in alle kazernes eenvoudig worden opgelost, aldus Sloet. Voor zijn plan was het van belang dat de officieren en de onderofficieren een positieve zedelijke invloed op hun soldaten uitoefenden. De minister van Oorlog C.T. van Meurs (1799-1894) beloofde na dit betoog verbetering van het kazerneleven. Wel ging dit volgens hem erg lastig worden, doordat niet alle kazernes hiervoor geschikt waren. Van zijn belofte kwam weinig terecht, aangezien hij drie maanden later aftrad. Als reactie op dit teleurstellende resultaat stuurde ‘B. anoniem’ een brief naar de redactie van de NV. In deze gepubliceerde brief herhaalde hij de wens van de NV, door verschillende oude artikelen van de NV te citeren. Ook sprak hij zijn vertrouwen uit in de nieuwe minister van Oorlog jhr. E.A.O.de Casembroot (1812-1883). De NV ondernam naar aanleiding van deze discussie zelf geen actie.²⁰⁵

Na de kwestie rondom de verkoop van militaire kleding, publiceerde de NV vaker ingezonden stukken of artikelen over debatten in de Tweede Kamer waarin men onder andere in ging op de slechte huisvesting van de militairen en hun drankgebruik. De NV liet hiermee zien dat ook de politiek zich met de drankwestie in het leger bezighield. Bovendien legde zij de politieke besluitvorming bloot voor haar leden en de lezers van haar blad. Op deze wijze vulde de NV de eerste en tweede functie van een afschaffingverenigingen, aangezien ze haar lezers informeerde, maar ook de publieke opinie probeerde te beïnvloeden.

Pas in 1864 riep de NV weer op tot actie. In een artikel dat zij toen publiceerde, vroeg ze zich af of er meer gedaan kon worden om de jenever meer buiten het bereik van de soldaat te stellen. Weer wees de NV naar de militaire kantines als oplossing voor de drankzucht onder militairen. Zij schreef; “reeds lang en dikwijls is er op aangedrongen, dat in de kazernen

²⁰⁴ ‘Wetgeving’, *De volksvriend* nr. 156 (1859).

²⁰⁵ ‘Ingezonden stukken. Aan de redactie.’, *De volksvriend* nr. 164 (1860).

behoorlijke lokalen mochten worden ingerigt om als lees- en koffijkamer te dienen, waar verpoizing en uitspanning den soldaat voor lediggang behoeve konden en tevens een toevluchtsoord hem geopend zij tegen het dwalen in kroegen en slechte huizen (...).²⁰⁶ Hoewel de oplossing voor de hand lag, voelde de NV zich machteloos. De soldaten waren buiten het bereik van bemoeienissen van buitenaf gesteld, aldus de NV. Dat zij een aantal jaar daarvoor met medewerking van het leger een kantine had opgericht in kamp Zeist leek zij verdrongen te hebben. Alleen het ministerie van Oorlog en de officieren konden het lot van soldaten verbeteren en daarom riep zij hen op om geld te steken in de oprichting van kantines.²⁰⁷ Vanaf de jaren zestig waren het namelijk niet meer de gemeentes, maar het departement van Oorlog die verantwoordelijk was voor het onderhoud van de kazernes en de militaire panden.²⁰⁸ Opnieuw drong de NV aan op overheidsingrijpen, maar ook nu vroeg zij niet om afschaffende maatregelen, maar om een alternatief voor de kroeg. Een vermelding over het resultaat bleef uit.²⁰⁹

Na enkele jaren geen aandacht aan de militaire kantinekwesie te hebben besteed, schreef de NV in 1870 triomfantelijk over de *Arnhemse Courant*, die in verschillende artikelen op het nut van militaire kantines wees. Ook was de NV erg verheugd om te vernemen, dat het ministerie van Oorlog het belang van de militaire kantines eindelijk onder de aandacht van de officieren bracht. De minister van Oorlog J.J. van Mulken (1796-1879) schreef, in de *Militaire verzameling van Memoriën en Besluiten* na een bezoek aan de twee militaire kantines in Breda, over de doelmatige inrichting van deze kantines. Hij prees de officieren die dit initiatief ondernamen. Bij dit artikel zat ook een verslag over de inrichting en een verslag van kolonel P.J. Amiot over het ontstaan en de resultaten van de kantines. Hieruit bleek dat een officier op weinig hulp kon rekenen van het ministerie bij de oprichting van een kantine. Een officier richtte namelijk zelf of met andere officieren een kantine op en zij lieten de soldaten de ruimte, waarin de kantine moest komen, opknappen. Met de oprichting van de kantine waren de initiatiefnemende officieren bereid om een financieel risico te lopen. Zij staken hun geld in het project en hoopten dat de kantine genoeg opleverde om het geïnvesteerde geld terug te verdienen. Beide kantines in Breda waren financieel succesvol en dezen brachten geld op. De winst staken de officieren in de aanschaf van meubilair en in de voorbereiding van de kantine, met bijvoorbeeld een bibliotheek.²¹⁰

²⁰⁶ 'Berichten.', *De volksvriend* nr. 219 (1864).

²⁰⁷ Ibidem.

²⁰⁸ Schoenmaker, 'Een volksleger krijgt vorm 1839-1914', 69

²⁰⁹ Ibidem.

²¹⁰ 'Militaire cantines', *De volksvriend* nr. 291 (1870).

Schoenmaker beargumenteerde dat de oprichting van deze kantines voortkwam uit een groeiend besef onder officieren dat zij zelf ook verantwoordelijk waren om het lot van hun soldaten te verbeteren. Ook hoopten ze door deze zedelijke verheffingsprojecten de reputatie van leger te verbeteren.²¹¹

Een halfjaar later kaartte de NV nogmaals de edele en belangrijke taak van de officieren aan om de soldaten uit de “(...) kweekscholen van ontucht en zedeloosheid te houden.”²¹² Ditmaal publiceerde zij een artikel van R.J.W. van Heij-en-Oort van de afdeling Delft. Hierin schreef Van Heij-en-Oort vol lof over de officieren die in de Delftse infanteriekazerne een recreatiezaal oprichtten. Het initiatief van de officieren bij de oprichting van zo’n kantine was volgens hem essentieel en het resultaat snel merkbaar. “Vroeger kwam ik toevallig des avonds in de omstreken de kazerne, ik trof er meest altijd den soldaat, den rustbewaarder, als onrust-verstoorder aan. Maar nu? Na de opening van den recreatie-zaal, met opzet zeer dikwijls dien weg gaande, vind ik daar geen spoor meer van.”²¹³ Van Heij-en-Oort spoorde andere officieren dit initiatief te volgen. Van Hey-en-Ort bracht hiermee nogmaals een belangrijk motief van de NV, om deze kwestie aan te pakken, naar voren; het bewaken van de openbare orde.

3.4 Sterkedrank, kantines en de Drankwet

Hoewel de NV al jaren de oprichting van de sterkedrankvrije militaire kantines promootte, was dit niet de reden waarom deze kantines tijdens de algemene vergadering van de Volksbond ter sprake kwamen. Bestuursleden van de lokale afdeling Leeuwarden brachten dit onderwerp ter tafel als voorbeeld van een sterkedrankvrij lokaal. Sinds de oprichting van de Volksbond, richtte het hoofdbestuur zich op het opzetten van Volksbond-koffiehuizen. Dit moesten knus ingerichte woonkamers worden, waar arbeiders na een dag werken terecht konden voor ontspanning. Hier wilde de Volksbond wel bier maar geen sterkedrank verkopen. De bestuursleden van de afdeling Leeuwarden gaven in de algemene vergadering aan, dat er een vergelijkbare en succesvolle ontspanningsruimte voor militairen bestond. In de militaire kantine in de kazerne van Leeuwarden werd namelijk geen jenever verkocht maar wel bier. Deze goedlopende kantine kon als voorbeeld voor de Volksbond dienen. Hierom stelde het hoofdbestuur een commissie aan die de werking en het succes van deze militaire kantine

²¹¹ Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 133.

²¹² R.J.W. van Heij-en-Oort, ‘De recreatie-zaal te Delft’, *De volksvriend* nr. 296 (1871).

²¹³ Ibidem.

moest onderzoeken en hierover verslag moest uitbrengen. Aan de hand van dit onderzoek richtte de Volksbond verschillende bondshuizen in grote steden voor arbeiders op.²¹⁴

Terwijl de Volksbond de militaire kantines als voorbeeld gebruikte, bekritiseerde de NV deze vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw steeds vaker. In het begin van dit decennium plaatste de NV artikelen over de Kamerdebatten waarin hun ‘bondgenoot’ Tweede Kamerlid en marineofficier G. Fabius (1806-1888) een kritische houding aannam ten opzichte van de sterkedrankverkoop in de militaire kantines, zoals die in Harderwijk.²¹⁵ Ook had het hoofdbestuur doormiddel van brieven contact met de minister van Oorlog M.D. van Limburg Stirum over het sterkedrankgebruik in deze kantine. Zij verzocht hem in 1872 om een verbod op het schenken van sterkedrank in de kantines in te stellen. Met dit verzoek, vroeg de NV voor het eerst om een afschaffende maatregel om de kantinekwestie op de lossen en oefende ze druk uit op de politiek besluitvorming. De minister wees het verzoek af. De verkoop van drank in enkele kantines hield de soldaten in de kazerne, wat volgens hem een groot voordeel was.²¹⁶

De NV ging weer over tot verzet, nadat er in de kazerne in Brielle een kantine was geopend, waar militairen voor slechts 5 cent een stevig glas jenever konden kopen. De afdeling Brielle meldde deze onaangename situatie in 1877 aan het hoofdbestuur. Als reactie hierop plaatste het hoofdbestuur een artikel in haar blad, waarin zij het ontkennen van de kwalijke situatie door en het gebrek aan handelen van de minister van Oorlog H.J.R. Beijen (1817-1892) fel bekritiseerde. Tijdens de bespreking van de begroting van Oorlog in de Tweede Kamer beweerde de minister dat er minder dronkenschap in het leger voor kwam dan daarbuiten. Hiervoor moesten de militairen wel vergeleken worden met burgers “(...) die geen eigen haard hebben, niet den geheelen dag van ’s morgens vroeg tot ’s avonds laat moeten werken en in gelijke klassen als de soldaat zijn opgevoed.”²¹⁷ Het hoofdbestuur reageerde fel; “(...) bedenkt de min. [minister] wel wie eigenlijk die burgers zijn? Ongeveer die welke in ons wetboek als landloopers worden gedefinieerd. (...) Voorzeker, een vergelijking daarmede zal goddank wel ten gunste van het leger uitvallen.”²¹⁸ Het hoofdbestuur stelde dan ook dat de minister van Oorlog te weinig ondernam om dronkenschap in het leger te verminderen.²¹⁹ Het motief van de NV om deze kwestie aan te pakken verschoof van de noodzaak om de openbare

²¹⁴ IISG, Volksbond, inv.nr. 1, Verslag en mededeelingen van Multipartior’s Bond, 37, 38.

²¹⁵ ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 30 nr. 48* (1875).

²¹⁶ IISG, NCA, inv.nr. 22, Tweeëntwintigste jaarverslag, 1865, 3, 13-16.

²¹⁷ ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 32 nr. 18* (1877).

²¹⁸ Ibidem.

²¹⁹ Ibidem.

orde de handhaven naar het tegen gaan van gemeenschappelijk en persoonlijk leed wat werd veroorzaakt door drankgebruik in de kazernes.

Veel aandacht aan de sterkedrankkwestie in de militaire kantine in Brielle besteedde het hoofdbestuur in haar betoog niet. Daarom kwam de Brielse afdeling zelf met een voorstel tijdens de algemene vergadering in 1877. Zij stelde voor om het hoofdbestuur een verzoek naar de minister van Oorlog te laten schrijven, waarin zij aandrang op het verbieden van de verkoop van sterkedrank in de Brielse kantine. Zij vond namelijk dat de kantine als doel had de soldaat ‘verpozing’ te verschaffen. Intussen werden de militairen in de Brielse kantine nu in de gelegenheid gesteld om sterkedrank te drinken. Dronkenschap en geweldpleging waren hiervan het gevolg. Een onwenselijke manier van uitspanning, aldus de Brielse afdeling. De heer van Staveren antwoordde hierop dat hij dit een mooi streven vond, maar dat “(...) de kwestie geheel lokaliseert [wordt] alsof zij nergens anders bestond. En dat is volstrekt het geval niet (...).”²²⁰ Ook in de militaire kantines van Hellevoetsluis, Den Bosch en Harderwijk mocht sterkedrank worden geschonken. Voorzitter en Tweede Kamerlid J.L. de Jonge (1826-1887) opperde om het voorstel van afdeling Brielle te generaliseren en namens de algemene vergadering bij de minister van Oorlog in te dienen.

Een reactie van de minister van Oorlog Beijen bleef uit en nadat hij plaats moest maken voor een nieuwe minister van Oorlog J.K.H. de Roo van Alderwerelt (1832-1878), als gevolg van de verkiezingsuitslag, publiceerde het hoofdbestuur een artikel waarin zij nog een keer de zaak bepleitte. Hierin stelde het hoofdbestuur dat het gevolg van de verkoop van sterkedrank in kantines was “(...) dat de manschappen zich in de cantine bedrinken kunnen of konden en dan in alle vreedzaamheid op hun brits worden of werden gelegd, terwijl een ander soldaat die ligt aangeschoten uit eene andere herberg dus buiten de kazerne-cantine komt, wordt gestraft met provoost of arrest of iets dergelijks. Is dat regt?”²²¹ Ook de nieuwe minister van Oorlog nam na het betoog van het hoofdbestuur geen maatregelen.

Behalve dat de ministers van Oorlog weinig gehoor gaven aan de verzoeken van het hoofdbestuur van de NV en zij dus machteloos stond, ondervonden ook lokale afdelingen weinig medewerking van de officieren in de garnizoenen. Een aantal lokale afdelingen klaagden hierover tijdens de algemene vergadering. Zo hoopte de afdeling Haarlem op samenwerking om te voorkomen dat soldaten aan sterkedrank kwamen. In de kantine in de kazerne van Haarlem werd geen sterkedrank verkocht, toch wisten soldaten deze wel te

²²⁰ ‘42^e Algemeene Vergadering’, *De volksvriend jrg. 32 nr. 31* (1877).

²²¹ ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 32 nr. 50* (1877).

bemachtigen, aldus de afdeling Haarlem.²²² Ook de afdeling Amsterdam ondervond hinder. Zowel de militaire staf als de manschappen wilden niet met hen samenwerken om drankmisbruik te bestrijden. Daarbij vroeg afdeling Amsterdam zich af waarom in de ene militaire kantine wel en in de andere geen sterkedrank werd geschonken. Zij stelde; “vermoedelijk [ligt het] aan de hoofden: maar hebben deze geen eensluitende instructiën, of staat het hun vrij die naar welgevallen al dan niet toetepassen?”²²³ Ze hoopte dat de nieuwe Drankwet een einde aan deze verscheidenheid zou maken.

Door een waarneembare groei van het sterkedrankgebruik in Nederland, de toegenomen bereidheid om maatschappelijke misstanden aan te pakken en de onmacht van de bevolking om zelf de drankmisstanden te bestrijden, kwam er steeds meer steun voor politiek ingrijpen, aldus Janse. In 1875 kreeg De Jonge, vanaf 1876 voorzitter van de NV en lid van de Tweede Kamer, de opdracht van minister van Binnenlandse Zaken J. Heemskerk Azn. (1818-1897) om een wetsontwerp te schrijven.²²⁴ Op basis van dit ontwerp dienden de ministers van Justitie A.E.J. Modderman (1838-1885) en van Binnenlandse Zaken W. Six (1829-1908) in 1880 een voorstel voor een Drankwet in. De Volksbond en het Nut organiseerden petitieën die zij aanboden aan de Tweede Kamer om hun steun en die van de bevolking voor dit ontwerp te betuigen.²²⁵ Ook hielden de drankbestrijdingsverenigingen een openbare bijeenkomst om het wetsontwerp te bespreken.

De Tweede Kamer nam de Drankwet in 1881 aan. Deze wet bestond uit zowel preventieve als repressieve maatregelen. Voortaan hadden kroeghouders een vergunning nodig om drank te mogen schenken. Het aantal vergunningen dat een gemeente uitgaf was afhankelijk van het aantal inwoners. Deze maatregel had als doel om het aantal drinkgelegenheden in te perken. Ook kregen de gemeentes het recht om de drankverkoop tijdelijk of geheel te verbieden. Aan minderjarigen mocht geen drank meer worden verkocht en openbare dronkenschap was voortaan strafbaar. Bij meermalige overtreding van de laatste maatregel, kon men in een rijkswerkinrichting terecht komen.²²⁶

Op de gang van zaken in de militaire kantines had deze wet geen enkel effect. Voor het schenken van sterkedrank in de militaire kantines was een gemeentelijke vergunning niet vereist. De beslissing of er in de kantine sterkedrank mocht worden geschonken lag nog

²²² ‘Mededeelingen’, *De volksvriend* jrg. 31 nr. 42 (1876).

²²³ ‘Mededeelingen’, *De volksvriend* jrg. 38 nr. 2 (1883).

²²⁴ Janse, *De afschaffers*, 164.

²²⁵ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 155, 156.

²²⁶ Janse, *De afschaffers*, 164-166.

steeds bij de korpscommandant. Daarbij, al werden soldaten op dronkenschap betrappt, vielen zij onder de krijgstucht.²²⁷

3.5 Op audiëntie

Vanaf het indienen van het verzoek om sterkedrankvrije kantines door het hoofdbestuur van de NV aan de minister van Oorlog in 1877 tot halverwege de jaren tachtig van de negentiende eeuw, ondernam de NV geen maatregelen om de kantines drankvrij te krijgen. Wel publiceerde zij enkele artikelen in haar blad over de militaire kantines, zoals over de opening van een nieuwe kantine in Arnhem en de heropening van de gerenoveerde kantine in Harderwijk.²²⁸ Tijdens de vijftigste algemene vergadering van de NV in 1885 kaartte H. Montagne van de afdeling Vlissingen de militaire kantinekwestie weer aan. Hij riep op om aandacht te besteden aan de belangen van de militairen, want “zij staan in de kazerne aan groote verleiding bloot, daar in de cantines sterke drank wordt verkocht.”²²⁹ Ook hoopte hij dat de militairen meer gebruik zouden maken van de drankvrije ruimtes van de vereniging en het Militair Tehuis. Het hoofdbestuur beloofde deze kwestie verder te onderzoeken.

Nog in datzelfde jaar plaatste de NV in haar blad het artikel ‘Aan de Nederlandsche krijgslieden.’ Hierin wees ze op het bestaan van de Militaire Tehuizen in vele garnizoenssteden. Een soldaat kon hier “(...) voor enig geld onschadelijke dranken krijgen en daarboven door lectuur een spel den tijd kunt korten, die u buiten dienst soms lang valt, terwijl er des zondags ook gelegenheid bestaat om op eenvoudige wijze het woord Gods te hooren verklaren.”²³⁰ Opvallend is dat de NV in dit artikel de militaire kantines geheel buiten beschouwing liet en er voor koos om godsdienstig georiënteerde ontspanningsruimtes aan te bevelen bij de soldaten. Terwijl zij in de voorafgaande jaren het kantinebezoek in de kazernes onder de militairen aanmoedigde en de officieren aanspoorde de militaire kantines op te richten. In de twee jaar die volgden promoveerde zij noch de militaire kantines noch de Militaire Tehuizen.

Het verzoek van Montagne, om meer aandacht te besteden aan het sterkedrankgebruik onder militairen, was slechts een voorbode. In 1888 laaide de discussie rondom het sterkedrankgebruik in de militaire kantines weer in alle hevigheid op, in zowel de Tweede Kamer als binnen de afschaffingsverenigingen. Tijdens de huishoudelijke vergadering van de

²²⁷ ‘50^e Algemeene vergadering’, *De volksvriend jrg. 40 nr. 41* (1885).

²²⁸ ‘De nieuwe kazerne te Arnhem’, *De volksvriend jrg. 40 nr. 32* (1885) en ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 39 nr. 46* (1884).

²²⁹ ‘50^e Algemeene Vergadering’, *De volksvriend jrg. 40 nr. 41* (1885).

²³⁰ ‘Aan de Nederlandsche krijgslieden’, *De volksvriend jrg. 40 nr. 49* (1885).

NV kwam dit onderwerp dan ook uitgebreid ter sprake. De heer Postma, correspondent van de provincie Friesland, wees de NV-leden op heersende ‘dwaalbegrippen’ in deze discussie. Hij stelde “(...) dat het een dwaalbegrip is, wanneer men den maatregel goedkeurt, dat in de kazernes sterken drank van goede kwaliteit wordt verkocht, en dat het gebruik beperkt is tot twee borrels.”²³¹ Die twee borrels hadden volgens hem een schadelijke invloed op de militairen. De mogelijkheid voor soldaten om in de militaire kantines twee borrels te drinken, zou drankzucht bij hen opwekken. Na de nuttiging van twee borrels in de kazerne zouden ze de kazerne verlaten om in herbergen en kroegen verder te drinken. Behalve dat Postma pleitte voor een sterkedrankverbod in de militaire kantines, zou hij graag zien dat de vereniging toegang kreeg tot deze lokalen, om daar lezingen te geven en onthoudingslectuur beschikbaar te stellen. Montagne greep deze mogelijkheid aan om nogmaals de aandacht te vestigen op de Militaire Tehuizen. Hij betreurde dat de hoofdofficieren het bezoek aan de militaire kantine aanmoedigden en dat aan het militaire tehuis tegenwerkten.²³² Zij deden dit voornamelijk uit angst voor verdeeldheid en tweedracht in leger, wanneer militairen godsdienstige tehuizen zouden bezoeken.²³³ M.J. Beerling, van de afdeling Amsterdam, vond de Militaire Tehuizen geen goed alternatief voor de militaire kantines. De Militaire Tehuizen waren niet toegankelijk voor alle godsdienstig gezindten, te veel gericht op godsdienst en niet zo gezellig als de militaire kantines, aldus Beerling. Hierom stelde hij voor dat het hoofdbestuur zich tot de minister van Oorlog zou wenden met het verzoek om de verkoop van sterkedrank in de kantines te verbieden. H. Breyer, van de afdeling Arnhem, betwijfelde of zo’n verzoek nut had. Het hoofdbestuur van de Nederlandsche Militaire Bond had recent nog een vergelijkbaar verzoek bij de minister ingediend zonder succes.²³⁴ Hij opperde om een samenwerkingsverband aan te gaan met deze bond. Uiteindelijk stemden de leden in met het voorstel van Fabius. Hij stelde voor om in samenwerking met de zusterverenigingen, een audiëntie bij de minister van Oorlog aan te vragen, om aan te dringen op het verbod op de verkoop van sterkedrank in de militaire kantines.²³⁵

Uitzonderlijk was deze samenwerking niet. Een aantal maanden voor de audiëntie bezocht de leden van het bestuur van de NV de algemene vergadering van de Volksbond.

²³¹ ‘Nederlandsche vereeniging tot afschaffing van sterken drank, Huishoudelijke vergadering’, *De volksvriend jrg. 43 nr. 41* (1888).

²³² ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 42 nr. 30* (1887) en ‘Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank, Huishoudelijke Vergadering’, *De volksvriend jrg. 43 nr. 41* (1888).

²³³ Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 286.

²³⁴ ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 42 nr. 30* (1887) en ‘Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank, Huishoudelijke Vergadering’, *De volksvriend jrg. 43 nr. 41* (1888).

²³⁵ ‘Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank, Huishoudelijke Vergadering’, *De volksvriend jrg. 43 nr. 41* (1888).

Tijdens deze vergadering besprak de Volksbond of zij wilde samenwerken met afschaffingsverenigingen en andere verenigingen met een vergelijkbaar doel. Zij stond hier welwillend tegenover en nam na dit besluit ook deel aan de audiëntie bij de minister van Oorlog. Ook constateerde zij dat “(...) er reeds ernstige samenwerking bestond, waar drie verenigingen zich in den laatsten tijd meermalen hadden aaneengesloten.”²³⁶ De derde vereniging was de Nationale Christen-Geheelonthouders Vereeniging (NCGOV). De drie verenigingen werkten met name samen, als zij poogden de aandacht van de ministers en de Kamerleden te vestigen op een belangrijke drankkwesties. Bovendien zag de Volksbond mogelijkheden voor samenwerking bij de oprichting van volkskoffiehuizen.²³⁷

De hoop van de NV-leden op een sterkedrankvrijekantine nam toe door een artikel in het *Utrechtsch Dagblad*. Hierin stond dat het ministerie van Oorlog een maatregel tot afschaffing van sterkedrank in de kantines overwoog. Hiervoor stelde het ministerie een onderzoek in om de nodige statistische gegevens bijeen te krijgen, zoals hoeveel soldaten er waren bestraft wegens dronkenschap voor en na invoering van de sterkedrank in de kantines.²³⁸

Op 14 december, vlak voor de ‘begrootings-discussiën’, ontving de minister van Oorlog J.W. Bergansius (1836-1913) een delegatie van de drie onthoudingsverenigingen. E.J.W. Koch en C.C.E. d’Engelbronner (1816-1897) vertegenwoordigden de NV tijdens dit gesprek. Naast deze twee NV-leden namen ook A. van der Voort namens de Volksbond en J.J. van IJsseldijk namens de NCGOV deel aan deze zitting. Voor de Volksbond dienden de militaire kantines in de jaren zeventig van de negentiende eeuw nog als voorbeeld. Eind jaren tachtig degradeerden de kantines van voorbeeld naar aandachtspunt. In de kantines kon nog veel worden verbeterd en ze besloot om deel te nemen aan het initiatief van de NV.²³⁹

De NCGOV was opgericht door C.S. Adama van Scheltema (1815-1897) in 1881 en deze vereniging kwam voort uit het, eveneens door Adama van Scheltema opgerichte, Christelijk Geheelonthouders-Verbond in Amsterdam en een soortgelijke vereniging in Groningen. Hij ging over tot oprichting van een landelijke geheelonthoudersvereniging nadat hij niet genoeg steun voor geheelonthouding had gevonden bij de NV.²⁴⁰ Hij was, voor de oprichting van de NVGOV, jarenlang actief lid van de NV en dat bleef hij ook. De NCGOV

²³⁶ ‘Naar aanleiding der Alg.-Vergadering van den Volksbond’, *De volksvriend jrg. 44 nr. 36* (1889).

²³⁷ Ibidem.

²³⁸ ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 43 nr. 43* (1888).

²³⁹ ‘Binnenland’, *Heldersche en Nieuwedieper Courant. Nieuws- en advertentieblad voor Hollands Noorderkwartier jrg. 46 nr. 118* (30-11-1888) 1-2, aldaar 2.

²⁴⁰ M. Janse, *De afschaffers*, 170.

had een orthodox-protestantse inslag en haalde haar inspiratie uit “(...) het naderend Koninkrijk Gods dat wordt tegengehouden door de vijand die zich bedient van een machtig strijdmiddel: bedwelmende drank.”²⁴¹ De vereniging hield zich tot de audiëntie met de minister van Oorlog niet bezig met de drankbestrijding in het leger. Eén van de uitzonderingen was het artikel ‘De drank en de oorlog’ dat zij in 1883 in haar blad *De stem der liefde* plaatste. Na het geven van een voorbeeld van geheelonthouding in het leger in het buitenland, vroeg zij zich hierin af; “wanneer zal in Nederlands leger en op zijne vloot de onthouding ingang vinden en zulke vruchten dragen.”²⁴² De NCGOV onderscheidde zich van de andere twee verenigingen door de belangrijke rol van vrouwen in de drankbestrijding te benadrukken en haar streven naar geheelonthouding in plaats van afschaffing. Ook wijdde ze in 1885 een uitgebreid artikel aan Miss Sara Robinson. Deze Engelse christelijke geheelonthoudster streed voor lotsverbetering en onthouding in het leger. Zij verzorgde onder andere grote tenten die waren ingericht als een drankvrije kantine tijdens de manoeuvres, zodat soldaten voor ontspanning niet de stad in hoefden. De NCGOV stelde haar als voorbeeld voor alle vrouwen in Nederland.²⁴³ De NCGOV besloot om aan de audiëntie deel te nemen als onderdeel van haar strijd voor geheelonthouding.

Ondanks de onderlinge verschillen hadden de verenigingen één doel, namelijk “(...) bedenkingen in te brengen tegen des Ministers voornemen, (...) om den drankverkoop in de militaire cantines over te laten aan de corpscommandanten, gelijk zulks tot nu toe steeds geschiedde.”²⁴⁴ Hun wens was een algemeen verbod op de verkoop van sterkedrank in de militaire kantines. Kortom, zij wensten een afschaffende maatregel en wilden dit bewerkstelligen door druk uit te oefenen op de politieke besluitvorming. Ze traden hier op als ware afschaffers. Tijdens de audiëntie legde de minister uit dat zo’n verbod contraproductief zou werken. De soldaten konden in de militaire kantine alleen sterkedrank onder toezicht drinken en aan de verkoop ervan zaten beperkende maatregelen verbonden. Hierdoor was er nauwelijks sprake van drankmisbruik onder de militairen.²⁴⁵ Hij was van mening dat als hij de verkoop in deze kantines verbood, de soldaten hun heil zochten in de tapperijen, “(...) waarin het er alles op aangelegd is om den militair lichamelijk en zedelijk te gronde te rigten.”²⁴⁶ Ook zouden er meer straffen wegens dronkenschap worden opgelegd in garnizoenen waar

²⁴¹ J. van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 162.

²⁴² C.S. Adama van Scheltema, ‘De drank en de Oorlog’, *De stem der liefde. Maandblad van de Nationale Christen-Geheelonthouder-vereeniging* jrg. 1 nr. 4 (1883) 28, 29.

²⁴³ C.S. Adama van Scheltema, ‘Miss Sara Robinson’, *De stem der liefde* jrg. 3 nr. 7 (1885) 1-5.

²⁴⁴ ‘Mededeelingen, Drankverkoop in de cantines’, *De volksvriend* jrg. 44 nr. 7 (1889).

²⁴⁵ IISG, Volksbond, inv.nr. 2, Verslag 16de algemene vergadering, Bijlage 1: verslag 1889, 293-294.

²⁴⁶ ‘Mededeelingen, Drankverkoop in de cantines’, *De volksvriend* jrg. 44 nr. 7 (1889).

kantines geen sterkedrank verkrijgbaar stelden. Dit bleek uit het onderzoek van het ministerie van Oorlog. De minister wist de oorzaak van dit verband nog niet aan te wijzen. Uit het onderzoek bleek ook dat er in Nederland in 1888 117 militaire kantines waren. In negentig daarvan werd sterkedrank verkocht.²⁴⁷

Een verbod op de verkoop van sterkedrank in de kantines kwam er na de audiëntie niet. De verenigingen reageerden hier wisselend op. De NV publiceerde in eerste instantie geen woord over de audiëntie met de minister. Pas twee maanden later plaatste zij het verslag van de NCGOV in haar blad. De redactie van *De volksvriend* meldde dat zij het haar plicht vond om zich bescheiden op te stellen in afwachting van de ‘begrootings-discussieën’. Veel aandacht besteedde de NV niet meer aan deze audiëntie. Het was dan ook niet de gehoopte kroon op haar werk.²⁴⁸ Toch bleef zij hopen op een sterkedrankverbod in de kantines.

Het hoofdbestuur van de Volksbond besloot het tegenovergestelde. Het vond dat het “(...) hier geen verdere stappen behoort te doen. Het is zeer zeker een bezwaar tegen drankverkoop in cantines, dat jongelieden er zich aan gewennen te drinken, maar dit bezwaar is toch niet te ondervangen.”²⁴⁹ Mogelijkheden om als bond sterkedrank uit de militaire kantines te weren zag het niet. De meeste volksbondleden berustten in dit oordeel van het hoofdbestuur. Alleen de heer Hoijer bracht nog ter sprake “(...) dat in een zaak als deze, niet alles is te verwachten van voorschriften”.²⁵⁰ Hij stelde voor om officieren aan te sporen om morele pressie op hun manschappen uit te oefenen. Aan zijn voorstel werd geen gehoor gegeven.

De NCGOV publiceerde enkel het verslag van de audiëntie. Zij voegde hier nog wel als voetnoot haar standpunt aan toe. “Waar deze [kroeghouders] azenden op anderen verderf niet door wet verjaagd? En de cantine gemaakt, wat ze in een christenland behoorde te wezen?” Want het zou een eis van rechtvaardigheid en naastenliefde zijn als miliciens, wier ouders tot de mindervermogene burgers behoorden, terecht konden in sterkedrankvrije en goed inrichtte kantines.²⁵¹ En tijdens de algemene vergadering vermeldde het hoofdbestuur dat ze vriendelijk was ontvangen door de minister, maar dat hij niet had beloofd gehoor aan hun wensen te geven.²⁵²

²⁴⁷ Ibidem.

²⁴⁸ Ibidem.

²⁴⁹ IISG, Volksbond, inv.nr. 2, Verslag 16de algemene vergadering, 283.

²⁵⁰ Ibidem.

²⁵¹ ‘Drankverkoop in de cantines’, *De stem der liefde* jrg. 6 nr. 10 (1889) 159, 160.

²⁵² ‘Onze achtste algemeene vergadering, gehouden op 22 mei L.L.’, *Jaarverslag der Nationale Christen-Geheelonthouders-Vereeniging* (Utrecht 1889) 10.

In de Tweede Kamer laaide de discussie rondom de kantinekwestie op tijdens de bespreking van de begroting van het ministerie van Oorlog midden december 1888. Tijdens dit debat besteedden de Kamerleden en de minister van Oorlog uitgebreid aandacht aan het voorlopig verslag, dat was uitgegeven naar aanleiding van het onderzoek van het ministerie van Oorlog. Uit dit verslag bleek dat het ministerie van mening was dat het beleid aangaande het sterkedrankgebruik in de kantines toevertrouwd moest blijven aan de korpscommandanten. Kamerleden, onder wie de officier B.R.F. van Vlijmen (1843-1919), officier C.M.E. van Löben Sels (1846-1923), L.W. de Vries (1849-1928), F. Domela Nieuwenhuis (1846-1919), de marineofficier G. Fabius (1873-1877) en A. Gildemeester (1828-1901), brachten naar aanleiding van dit voorlopige verslag een aantal bedenkingen naar voren.

Van Löben Sels vroeg zich af of dit beleid wel te verdedigen was tegenover de ouders van de minderjarige miliciens. Het toezicht van de ouders op hun minderjarige zonen werd door de verplichte dienst immers al beperkt. De minister van Oorlog bracht hier tegenin dat deze jonge miliciens onder streng toezicht van de militaire autoriteiten stonden en dat zij waren onderworpen aan de krijgstucht. Alleen onder toezicht van onderofficieren en beperkende maatregelen konden zij sterkedrank in de kantine drinken. Volgens de minister weerhield deze kantine vooral jonge miliciens “(...) van het bezoeken van kroegen en van plaatsen van nog minder zedelijk gehalte (...)”²⁵³ Als de soldaten hier hun toevlucht zochten, konden ze onbeperkte hoeveelheden sterkedrank krijgen en ook nog eens van slechte kwaliteit. Bovendien zou het aantal opgelegde straffen wegens drankmisbruik zijn afgenomen in de kazernes waar militairen in de kantines toegang hadden tot een beperkte hoeveelheid sterkedrank, aldus de minister.²⁵⁴

Ook zette Van Löben Sels vraagtekens bij de winsten van de militaire kantines. Kwamen deze wel ten goede van de soldaten? De minister meldde dat de winsten alleen “(...) ten bate der cantine en verder in belang der militairen” mochten worden besteed, zoals vastgelegd in de ‘inwendigen dienst der infanterie’.²⁵⁵ Behalve deze twee argumenten van het anti-front, moest de minister zich tegen vele andere argumenten verdedigen. Zo beweerde Domela Nieuwenhuis bijvoorbeeld dat er geen kroegen meer in de buurt van de kazernes stonden. Sinds de oprichting van de militaire kantines in de jaren zeventig waren deze kroegen ingevolge van de concurrentie met de kantine gesloten. Soldaten konden volgens hem

²⁵³ ‘Sterke drank in de cantines’, *De volksvriend* jrg. 43 nr. 50 (1888).

²⁵⁴ Ibidem.

²⁵⁵ Ibidem.

dus helemaal niet meer terecht in kroegen voor sterkedrank nabij de kazerne. Ook verwachtte Gildemeester geen leegloop van de kantines als er geen sterkedrank meer werd verkocht. De kantine in de kazerne van Arnhem was hier een goed voorbeeld van, aangezien deze druk bezocht werd hoewel er geen sterkedrank werd geschonken. Andere argumenten tegen de verkoop van sterkedrank die de Kamerleden aandroegen waren dat de statistiek van het aantal uitgedeelde straffen wegens drankmisbruik onvolledig was, dat soldaten in de militaire kantines werden aangespoord om te drinken, dat het verkrijgbaar stellen van sterkedrank in kantines in strijd was met de krijgstucht en dat soldaten het idee kregen dat sterkedrank bij het kazerneleven hoorde.²⁵⁶

“Flink maakte de minister tegenover al die aanvallers front. Van alle punten, die hij degelijk verdedigde, had hij blijkbaar deze zaak het best van alle kanten bekeken”, publiceerde de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*.²⁵⁷ Het beleid zoals in het voorlopig verslag omschreven, bleef dan ook gehandhaafd. De NV hoopte dat “(...) Z.Exc. bij nader inzien hiervan terug zal komen.”²⁵⁸ Wel legde de minister een aantal voorschriften omtrent de militaire kantine vast. Zo mocht de kantine in geen geval worden verpacht aan burgers of vrouwen van militairen. Soldaten konden alleen in persoon en per glas sterkedrank kopen onder beperkende maatregelen en streng toezicht. Dat militairen slechts tijdens enkele vastgestelde uren sterkedrank konden kopen, was ook een onderdeel van deze maatregelen. De kantine moesten ook de winst beperken, door bijvoorbeeld bier, koffie en boter zonder winst of zelfs met verlies te verkopen. De winst behaald met de sterkedrankverkoop kon dit compenseren. Het hoofdbestuur van de NV reageerde positief op deze maatregelen. “Wij haasten ons Z.Exc. voor deze nieuwe voorschriften onzen dank te betuigen.”²⁵⁹

3.6 Naar Brits voorbeeld

Afgezien van enkele soldaten en officieren, waren tot dusver voornamelijk burgers lid van de anti-sterkedrankverenigingen. Deze burgerlijke verenigingen probeerden als buitenstaanders het drankgebruik in de militaire kazernes en kantines te verminderen. In 1891 kwam daar verandering in met de oprichting van de Bond van Nederlandsche krijgslieden ter bestrijding der drinkgewoonten onder de naam “De Heer is onze banier”. Uitsluitend militairen konden

²⁵⁶ ‘Sterke drank-verkoop in de kazerne-cantine’, *De volksvriend jrg. 43 nr. 51* (1888) en ‘Sterke drank-verkoop in de kazerne-cantine, vervolg der tweede kamer-discussien’, *De volksvriend jrg. 43 nr. 52* (1888).

²⁵⁷ ‘De N. Rott. Ct. van 19 dec. geeft van dit gedeelte der Kamerzitting van 18 dezer het volgende berigt’, *De volksvriend jrg. 43 nr. 51* (1888).

²⁵⁸ ‘Sterke drank in de kazerne-cantine’, *De volksvriend jrg. 44 nr. 3* (1889).

²⁵⁹ ‘Sterke drank in de cantines’, *De volksvriend jrg. 44 nr. 5* (1889).

lid worden van deze landelijke onthoudingsvereniging die was opgericht door de directeur van het Militair Tehuis in Den Haag J. van Beijeren, officier Beijen en officier H. van der Dool. Zij richtten deze bond op naar Brits voorbeeld. In het Britse leger propageerden hooggeplaatste officieren geheelonthouding.²⁶⁰ Commandant F. Roberts schatte dat het Britse leger uit 21 duizend onthouders bestond.²⁶¹ Van Beijeren concludeerde hieruit dat “in Engeland beginnen leger en vloot er levendig van overtuigd te worden dat sterke drank geweerd moet worden als de pest.”²⁶² Na samenspraak richtten Van Beijeren, Beijen en Van der Dool een militaire onthoudingsbond op. Tijdens de oprichtingsvergadering op 23 april 1891 werd Van Beijeren gekozen als voorzitter en Van der Dool als president. Ook bekleedde Beijen samen met nog drie officieren een bestuurlijke functie.

De bond kenmerkte zich als een zelfstandige en christelijke onthoudingsbond en ze opereerde voornamelijk vanuit Den Haag. De oprichting van deze bond was een verzuild initiatief. De bond had enige connecties met de NCGOV, maar geen samenwerkingsverband. De krijgsliedenbond koos als doelstelling het tegengaan van de heersende drinkgewoonten onder militairen, met als einddoel een alcoholvrij leger. Zij propageerde het ideaal van onthouding, door voornamelijk zelf het goede voorbeeld te geven.²⁶³ De NCGOV plaatste in het eerste nummer van haar nieuwe orgaan in 1891 de oproep van Van Beijeren aan alle Nederlandse militairen. “De sterke drank moet geweerd worden als de pest; de drinkgewoonten, neerlands vloek en schande, moeten bestreden worden met alle macht en in Gods kracht.”²⁶⁴ Hij erkende dat onthouding voor soldaten lastig was, maar dat een vereniging met gelijkgezinde een steun in de rug was. “Eendracht maakt macht!” Hiermee riep de krijgsliedenbond militairen op om zich bij haar aan te sluiten. Dit betoog zond hij ook naar alle Militaire Tehuizen. De NCGOV plaatste nadien nog enkele betogen van de krijgsliedenbond.²⁶⁵

In tegenstelling tot de succesvolle verspreiding van geheelonthouding in het Britse leger, was de Nederlandse krijgsliedenbond, niet succesvol. Kort na de oprichting voorspelde het bestuur al dat officieren en onderofficieren hun manschappen zouden afraden lid te worden van de militaire onthoudingsbond. “Zoo weinigen willen de vreeselijke gevolgen zien

²⁶⁰ H. van der Dool, ‘Mededeelingen. Bond van Nederlandsche krijgslieden ter bestrijding de heerschende drinkgewoonten: De Heer is onze Banier.’, *Bijblad van De Wereldstrijd jrg. 2 nr. 33* (1893).

²⁶¹ C.S. Adema van Scheltema, ‘Bond van Nederlandsche krijgslieden tot bestrijding der drinkgewoonten onder den naam “De Heer is onze Banier”’, *De Wereldstrijd jrg. 2 nr. 28* (1893).

²⁶² J. van Beijeren, ‘Aan de Nederlandsche krijgslieden’, *De Wereldstrijd jrg. 1 nr. 1* (1891).

²⁶³ Van der Dool, ‘Mededeelingen..

²⁶⁴ Beijeren, ‘Aan de Nederlandsche krijgslieden’.

²⁶⁵ Ibidem.

van de drinkgewoonten”, aldus Van der Dool.²⁶⁶ Terwijl onthouding voorkwam dan soldaten zich misdroegen. Dit zou een gunstig effect hebben op het aantal bestraffingen. Bij de oprichting van de vereniging bestond de bond uit acht leden, aan het einde van datzelfde jaar uit 46 leden en in juli 1893 uit 73 leden. Eén van deze leden was een kolonel gevestigd in Oost-Indië en de bond had ook 21 leden in Oost-Indië.²⁶⁷ Toch bleef het bestuur hopen op meer leden. Een grote ledengroei bleef uit. Volgens hen was dit het gevolg van de garnizoenswisselingen, veranderingen in de dienstbetrekkingen en het gebrek aan steun van de officieren.²⁶⁸ Opvallend is dat zij de garnizoenswisselingen als oorzaak aanwees, terwijl de garnizoenswisselingen sinds de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw sterk waren afgenomen.²⁶⁹ Ook ondervond het bestuur moeilijkheden met het promoten van zijn bond. Vele bladen en kranten plaatsten haar ingezonden artikelen niet. Het publiceren van een eigen blad was financieel niet haalbaar. De kas bevond zich in “(...) geen gunstigen toestand (...)”.²⁷⁰ De laatste vermelding van de bond was in 1894.²⁷¹

3.7 Geen wijn en geen bier

Na de audiëntie met de minister van Oorlog besloot de NV om uitsluitend de Militaire Tehuizen te promoten. Alhoewel het bezwaar dat niet alle godsdienstige gezindten militairen in alle tehuizen terecht konden, verkoos zij deze optie boven de militaire kantines waar nog steeds sterkedrank werd verkocht. De NV schreef begin jaren negentig van de negentiende eeuw onder andere over de aankoop van grond voor een Militair Tehuis in Den Bosch en de opening van een tehuis in Oldebroek.²⁷² Ook plaatste ze een oproep van twee miliciens. Zij riepen op tot het bezoeken van een ruimte waar een soldaat “(...) in zijn vrijen tijd gezellig met zijne kameraden kan samenzijn, waar hij zooveel mogelijk zich te huis kan gevoelen(...)” en waar geen sterkedrank werd verkocht. Bovendien somden zij in hun betoog alle 23 Militaire Tehuizen met adres op.²⁷³

In 1891 besloot de NV nogmaals haar wens duidelijk te maken, want de omstandigheden in de kantines schenen “(...) niet zeer rooskleurig te zijn, en blijkt, ondanks

²⁶⁶ Van der Dool, ‘Mededeelingen.

²⁶⁷ Adema van Scheltema, ‘Bond van Nederlandsche krijgslieden tot bestrijding der drinkgewoonten onder den naam “De Heer is onze Banier”’.

²⁶⁸ Van der Dool, ‘Mededeelingen.

²⁶⁹ Schoenmaker, ‘Een volksleger krijgt vorm 1839-1914’, 69-72.

²⁷⁰ Van der Dool, ‘Mededeelingen.

²⁷¹ H. van der Dool, ‘Onze landverdedigers’, *De Wereldstrijd* jrg. 3 nr. 6 (1894).

²⁷² ‘Militair te huis’, *De volksvriend* jrg. 45 nr. 5 (1890) en ‘Tehuis voor militairen’, *De volksvriend* jrg. 45 nr. 25 (1890).

²⁷³ ‘Aan de aanstaande miliciens!’, *De volksvriend* jrg. 45 nr. 17 (1890).

de bestaande reglementen, de verkoop van sterken drank in de kantines een groot gevaar op te leveren.” Ze hoopte dat de minister van Oorlog alsnog het gevaar afschafte.²⁷⁴ Veel meer dan de minister van Oorlog verzoeken om verbetering kon de NV niet meer. Begin jaren negentig kreeg zij immers te maken met grote interne problemen, zoals een sterk teruggelopen ledenaantal, inactieve afdelingen, het ontbreken van een charismatische leider en onderlinge onenigheid over koerswijzigingen.²⁷⁵

De NCGOV liet begin jaren negentig de drankbestrijding in de kazernes over aan de krijgsliedenbond. In haar blad besteedde ze uitgebreid aandacht aan deze vereniging. De NCGOV hoopte dat zij meer succes boekte dan de burgerlijke verenigingen in de strijd om een drankvrij leger. Nadat bleek dat deze bond geen zoden aan de dijk zette, kwam de kwestie in 1895 tijdens de algemene vergadering toch weer ter sprake. De afdeling Arnhem stelde voor om een verzoekschrift bij de minister van Oorlog in te dienen met de vraag om een verbod in te stellen op de verkoop van sterkedrank in de kantines en in de legerkampen. De afgevaardigde van de afdeling Arnhem die dit voorstel indiende was een militair. Tijdens de vergadering bespraken de leden dit voorstel uitgebreid. Dominee van den Broek had er weinig vertrouwen in. Van de regering kon op korte termijn weinig worden verwacht. Volgens hem moest het volk in deze kwestie voorgaan. “Het moet niet van boven af - waar velen op wachten - maar van onder af beginnen. Wij moeten werken en onder ons volk en onder onze soldaten op leger en vloot.”²⁷⁶ Van belang was, volgens Van den Broek, om het volk bewust te maken van de ernst van deze kwestie. Er zouden dan vanzelf wetten volgen. Dominee Beets bracht hiertegen in dat bij de werken van onderaf, zij als vereniging steeds bij de regering moesten aandringen op maatregelen. De afgevaardigde van de afdeling Arnhem stelde dat, in het geval van de kantinekwestie, het geen enkele zin had om vanaf onder te beginnen. Het was ‘hopeloos werk’ om de militairen van de sterkedrank af te houden als de regering en de officieren hierin niet voorgingen. “De regeering moet van de cantines geen kroeg maken, waar onze jongelingen gekweekt worden tot dronkaards.”²⁷⁷

Voor de NCGOV bleek dit een lastig voorstel. De vereniging stelde persoonlijke geheelhouding voorop. Zij streed niet alleen tegen drankmisbruik, maar tegen drankgebruik, ook van wijn en bier, in het algemeen. Dit wilde ze voornamelijk bereiken door de

²⁷⁴ ‘Nogmaals de kazerne-kwestie’, *De volksvriend jrg. 46 nr. 4* (1891).

²⁷⁵ Janse, *De afschaffers*, 168.

²⁷⁶ ‘Verslag van de 14^e Algemeene Jaarvergadering der Nationale Christen-Geheelonthouders-Vereeniging’, *De Wereldstrijd jrg. 4 nr. 41* (1895) 11.

²⁷⁷ *Ibidem*.

verbreding van kennis en de verspreiding van haar geheelonthoudingsideaal.²⁷⁸ Verschillende leden van de NCGOV vonden dit voorstel dan ook beter passen bij een afschaffingsvereniging. Toch stemden de leden tijdens de algemene jaarvergadering met dit voorstel in. Overheidsmaatregelen zouden immers hun strijd vergemakkelijken. Net als de voorgaande verzoeken van de anti-drankvereniging aan de ministers van Oorlog leidde ook dit voorstel niet tot een verbod. Tijdens de vergadering opperde twee leden nog wel andere middelen, zoals het houden van een petitie onder de ouders van de militairen en het indienen van een verzoek aan de Nederlandsche Militaire Bond om het schenken van wijn en bier in het Militair Tehuis te stoppen.²⁷⁹

Na het uitblijven van het gehoopte resultaat bracht de afdeling Den Haag een jaar later dit laatste voorstel ter sprake. De afdeling boog dit om tot een wens. Zij wenste dat de Nederlandsche Militaire Bond, tijdens haar eerstvolgende jaarvergadering, besprak of de verkoop van alcoholhoudende dranken in de Militaire Tehuizen in het belang was van de dienstplichtige bezoekers. Deze bond, waar de meeste Militaire Tehuizen bij aangesloten waren, droeg graag bij aan “(...) het zedelijk heil der afschaffing en niet op dat van de geheelonthouding.”²⁸⁰ Zij zag dan ook niets in het plan om te stoppen met het schenken van lichte alcoholische dranken, voornamelijk uit angst voor de leegloop van de tehuizen. Een reactie die twee leden van zowel de Militaire Bond als de NCGOV al hadden voorspeld.²⁸¹ Deze wens van de NCGOV paste bij de stijgende aanhang voor geheelonthouding binnen de anti-drankbeweging vanaf 1890. Vele nieuwe verenigingen, die vaak verbonden waren aan verschillende zuilen, volgde het voorbeeld van geheelonthouding van de buitenlandse geheelonthoudingsverenigingen en van de NCGOV.²⁸² Ook de NV besloot in 1898 deze ‘vernieuwing’ binnen de anti-drankbeweging over te nemen, nadat socialisten het roer overnamen binnen de NV en hervormingen doorvoerden. Hier eindigde dan ook haar steun voor en de promotie van de Militaire Tehuizen.²⁸³

Voor een andere nieuwe onthoudingsvereniging, die zich in 1897 afsplitste van de NV, was de kantinekwesatie een lastig oplosbaar probleem. Aan de ene kant was de ANGOB tegen aandringen op overheidsingrijpen, maar aan de andere kant was zij van mening dat er in de kazernes een situatie moest worden gecreëerd waarin soldaten niet meer de behoefte voelden

²⁷⁸ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 157.

²⁷⁹ ‘Verslag van de 14^e Algemeene Jaarvergadering der Nationale Christen-Geheelonthouders-Vereeniging’, *De Wereldstrijd* jrg. 4 nr. 41 (1895) 11.

²⁸⁰ ‘De Algemeene Jaarvergadering’, *De wereldstrijd* jrg. 5 nr. 39 (1896) 320.

²⁸¹ Ibidem.

²⁸² Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 157.

²⁸³ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 158 en Janse, *De afschaffers*, 171.

om te drinken. Enkel een verbod op drankverkoop in de kantine vond zij niet effectief. Soldaten zouden dan de stad intrekken voor drank en vermaak. Ook het bestraffen van soldaten had geen zin. “(...) De militairen liever in te lichten en kennis bij te brengen, die hun in hun verdere leven van het grootste nut kan zijn” was essentieel.²⁸⁴ Anders dan de andere anti-drankverenigingen verzocht zij de minister van Oorlog of de Tweede Kamer niet om een drankverbod in de militaire kantines. Wel riep zij ‘mensen met invloed’ op om de minister te overtuigen van een drankvrij leger. Welke maatregelen de minister moest nemen, liet zij aan hem over.²⁸⁵

In tegenstelling tot de meeste andere anti-drankverenigingen koos de Volksbond, er niet voor om naar geheelonthouding te streven. Haar doelstelling bleef om enkel drankmisbruik te bestrijden. Dit standpunt bleek onder andere uit haar reactie op een ingezonden brief van voormalig luitenant-kolonel K.H.O. van Bennekom. Hij bepleitte dat de kantine “(...) een onmisbaar lokaal van verpoozing en uitspanning [is]. Er is een biljart en er kunnen andere spelen gedaan worden; dikwijls is er een kegelbaan bij en wordt er wat te lezen gevonden. Koffie, thee, chocolade, limonade, spuitwater, bier en wijn zijn er te krijgen, maar ook, helaas, jenever en brandewijn! Dit laatste is altijd verderfelijker!”²⁸⁶ De redactie van de Volksbond bracht hier tegenin dat voor de verkoop van sterkedrank in de kantines een goede reden was, want “zonder jenever zou menige soldaat weer de stad inloopen, om in kroegen, waar veel meer dan in een cantine de drinkgewoonten wordt aangekweekt (...). Blijft hij in de cantine, dan blijft hij onder toezicht en zijn gebruik is aan een maximum-maat gebonden.”²⁸⁷ Hiermee haalde ze het ingenomen standpunt van de minister van Oorlog tijdens de audiëntie aan. Na de audiëntie zag ze weinig mogelijkheden om als bond de situaties in de kantines te verbeteren. Ze stelde dat “(...) zoodra de koffie, thee en cacao, lichte bieren en limonades in zekeren zin volksdrank zijn geworden, zal het moment zijn gekomen, voor afschaffing van sterken drank in cantines (...).”²⁸⁸ Hoewel ze hoopte op een aantal verbeteringen in de kantines, zoals meer licht, lucht, gemak en gezelligheid om het kantine bezoek te bevorderen, besteedde de bond in de jaren negentig weinig aandacht aan deze kwestie. De uitvoering van deze wensen vond zij voornamelijk de taak van de legerleiding.²⁸⁹

²⁸⁴ O. ‘Bestrijding van dronkenschap in het leger’, *De Geheel-Onthouder, orgaan van den Algem. Ned. Geh.-Onth.-Bond jrg. 1 nr. 25* (1901).

²⁸⁵ S. ‘De alcohol en het leger’, *De Geheelonthouder jrg. 8 nr. 37* (1909).

²⁸⁶ IISG, Volksbond, inv.nr. 6, Van Haeften Jr. red., *De Volksbond orgaan*, jrg. 4 mei (1900) 8.

²⁸⁷ *Ibidem*, 9.

²⁸⁸ *Ibidem*.

²⁸⁹ *Ibidem*, 10.

Evenals de Volksbond, streefde ook de federatie Sobriëtas niet naar geheelonthouding, ondanks zij wel geheelonthouders als leden had. In de oprichtingsakte stelde zij nog dat de miliciens tegen de drankverleiding en het alcoholisme moesten worden beschermd door voorlichting, propaganda en alcoholvrije kantines.²⁹⁰ Zij paste het kantinestandpunt aan tijdens het katholieke congres in 1907. Voortaan “(...) verdient het geen aanbeveling het gebruik van sterken drank in de cantines te verbieden, mits het verkrijgen gehouden is aan beperkende bepalingen en mits daartevens alcoholvrije dranken kunnen worden verkregen.”²⁹¹ In de uitvoering bleef Sobriëtas achter. Veel acties vergelijkbaar met de andere anti-drankbonden ondernam Sobriëtas niet. Wel stapte het Kruisverbond in de commissie, bestaande uit leden van de Nederlandsche Onderwijzers Propaganda Club (NOPC), de Volksbond, de Nationale Christen Geheelonthouders Bond (NCGOB), een afsplitsvereniging van de NCGOV, en de NV, tegen het drankgebruik in de militaire kantines. Deze commissie was geïnitieerd door de NV in 1898 en onderzocht de mogelijkheden om een einde te maken aan de drankverstrekking door de regering aan de soldaten. Na enkele jaren verdween de commissie zonder succes.²⁹²

Ook zette zij, na het voorstel van een oud-onderofficier, eenmalig een bijzondere actie op poten. De oud-onderofficier stelde voor om afdelingen van het Kruisverbond op te richten binnen de Rooms-Katholieke Militairen Vereenigen. De oprichting van deze afdelingen vond hij ‘hoogst noodzakelijk’. Hij kwam tot dit oordeel na onder andere 10 jaar dienst bij het Algemeen Depot van Discipline en ‘(...) daar genoeg te hebben gezien op het gebied van sterke drank, om daarover te kunnen oordeelen (...)’²⁹³ In een brief vroeg hij aan Sobriëtas of zij een middel wist om Kruisverbondafdelingen in de militaire verenigen in het leven te roepen.

Om dit voorstel in praktijk te brengen had Sobriëtas de medewerking van de Rooms-Katholieke Militaire Vereenigen nodig. Ook wilde ze van (oud)militaire drankbestrijders horen of zij de oprichting van zulke afdelingen noodzakelijk vonden. Het hoofdbestuur van Sobriëtas richtte zich hiervoor tot de hoofdraad van de militaire verenigen in een artikel in *Katholiek Militair*. Vele jongens, die in dienst traden, hielden zich niet aan hun onthoudingsbelofte en keerden na hun dienstdaag niet meer terug bij Sobriëtas. Dit was voor hen de voornaamste reden om de afdelingen op te richten. De hoofdraad reageerde hier niet

²⁹⁰ IISG, Sobriëtas, inv.nr. 1, Oprichtingsakte, 10.

²⁹¹ IISG, Sobriëtas (Toegangsnummer ZO 47229), inv.nr. 2, Officieel verslag van het Nederlandsch katholiek congres tot bestrijding van het alcoholisme, 209.

²⁹² A., ‘Geen jenever in de cantine!’, *De Kruisbanier jrg. 2 nr. 8* (1898).

²⁹³ ‘Hoort een Kruisverbond thuis in ons militairen-Vereeniging?’, *De kruisbanier jrg. 10 nr. 24* (1906).

enthousiast op. Zij stelde dat het voor hen “(...) minder geschikt [was] afzonderlijke clubs in de verenigingen op te richten. Onze verenigingen zijn uit haar aard tegen sterke dranken.”²⁹⁴ De hoofdraad stelde drankvrije lokalen beschikbaar, publiceerde waarschuwingen over het drankgebruik in haar maandblad en weerhield militairen al om sterkedrank te drinken. Welk nut had dan een Kruisverbondafdeling? Toch stonden de lokale besturen van de militaire verenigingen vrij om hierover zelf te beslissen. Het hoofdbestuur reageerde teleurgesteld op dit antwoord en riep andere militaire drankbestrijders op om hun mening te geven. De reactie van twee ‘ervaringsdeskundigen’ publiceerde zij in haar blad. Beiden kwamen tot de conclusie dat een militaire Kruisverbondafdeling zeker nut had.²⁹⁵ Veel succes had deze actie van Sobriëtas niet. Alleen in Breda werd een drankbestrijdersclub opgericht binnen de militaire vereniging.²⁹⁶ Ondanks deelname aan een landelijke commissie en de poging om Kruisverbondafdelingen op te richten binnen de militaire verenigingen, besteedde Sobriëtas nauwelijks aandacht aan de kantinekwestie. De (katholieke) Militaire Tehuizen en militaire verenigingen namen de belangrijkste taak van de strijd tegen drankmisbruik onder katholieke militairen op zich.

Hoewel de minister van Oorlog en de regering de vele verzoeken, om een verbod op de verkoop van (sterke)drank in de militaire kantines van de verschillende anti-drankverenigingen, altijd afwezen, weerhield dit de NCGOV er niet van om nogmaals een vergelijkbaar rekest in te dienen. Tijdens de algemene vergadering van 1900, waarin de NCGOV besloot over te gaan tot het indienen van zo’n verzoek aan de regering, kwam kapitein M.S.J. Kempers met nog een ander idee. Hij stelde voor om samen met de Nationale Christen Officieren-Vereeniging (NCOV) ook een verzoekschrift te richten aan Koningin Wilhelmina (1880-1962). Het indienen van dit verzoek liep wat vertraging op doordat twaalf officieren, waaronder Kempers, nog bezig waren met de oprichting van de NCOV.²⁹⁷ Deze protestantse officiersvereniging had als doel de christelijke levensovertuiging in de krijgsmacht te verspreiden.²⁹⁸ In het verzoek dat de NCGOV en NCOV opstelden, wezen ze op “(...) de verkeerde, verouderde begrippen, die in zake de drinkgewoonten nog onder onze landsverdedigers heerschende zijn, en op het gevaar dat onze jonge mannen in het leger dreigt.”²⁹⁹ Ze verzochten hierin om een ingrijpen van hogerhand. Hiermee doelden ze

²⁹⁴ Ibidem.

²⁹⁵ ‘Hooft een Kruisverbond thuis in ons militairen-vereeniging.’, *De kruisbanier jrg. 11 nr. 2* (1906) en ‘Hooft een kruisverbond thuis in een militairen-vereeniging?’ , *De kruisbanier jrg. 11 nr. 4* (1906).

²⁹⁶ ‘Lichtstralen’, *De kruisbanier jrg. 11 nr. 18* (1906).

²⁹⁷ ‘22^e Algemeene Vergadering, N.C.G.O.V.’, *De wereldstrijd jrg. 11 nr. 39* (1902) 163-164.

²⁹⁸ Schoemaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 378, 404.

²⁹⁹ ‘22^e Algemeene Vergadering, N.C.G.O.V.’, *De wereldstrijd jrg. 11 nr. 39* (1902) 163-164.

voornamelijk op een drankverbod in de kantines, maar ook het voorlichten van soldaten over de gevolgen van drankgebruik en het bestraffen van dronkenschap. Met dit streven, hield ze vast aan het ideaal dat verbetering voortkwam uit persoonlijke geheelonthouding, maar hulp nodig had van de overheid. Zoals te verwachten was, bleven de bestaande reglementen omtrent de verkoop van drank in de kantines gehandhaafd.³⁰⁰ Op landelijk niveau staakte de NCGOV haar strijd om het leger drankvrij te krijgen.

Twee lokale NCGOV-afdelingen in Utrecht waren enkele jaren voor de Eerste Wereldoorlog de militairen nog niet vergeten. Zij en de Militaire Geheel-Onthouders Vereniging (MGOV) uit Utrecht besloten in 1912 samen te komen.³⁰¹ Hierbij liepen de afdelingen wel tegen een probleem aan. De NCGOV liet geen leden onder de achttien jaar toe, maar van de MGOV waren ook minderjarige militairen lid. De MGOV zond een verzoek naar het hoofdbestuur met de vraag of zij een buitengewone afdeling kon worden en daarmee van de statuten mocht afwijken. Twee jaar later gaf het hoofdbestuur daar nog steeds geen uitsluitsel over. Wel deelde de voorzitter van het hoofdbestuur mede dat er meer bezwaren waren dan alleen de leeftijd. De MGOV werkte evangeliserend in plaats dat zij een afdeling van christenen was. Opvallend is dat de voorzitter ook als bezwaar gaf, dat lid zijn van de NCGOV voor de afdeling niet voordelig zou zijn.³⁰² Waarom dit nadelig was, deelde hij niet mede. Veel moeite om de militaire afdeling bij de NCGOV te houden en andere militaire afdelingen aan te trekken, deed de NCGOV dus niet.

Na de overstap naar geheelonthouding steeg het aantal leden binnen de NV weer gestaag.³⁰³ Ondanks deze ledengroei en de uitgave van een nieuw blad *De blauwe vaan*, zette de NV weinig acties op om de kantines drankvrij te krijgen. Wel probeerde ze nog één keer, door middel van een verzoek aan de regering, het kwaad uit de kantines te krijgen.³⁰⁴ Door gebrek aan succes schoven zij dit middel aan de kant. “Er is slechts één middel voor den militair om aan het gevaar met zekerheid te ontkomen; dat middel, het eenige dat doe treft, dat is geheelonthouding! Maar dat dan ook de Regeering de toepassing van dat middel niet bij

³⁰⁰ Ibidem.

³⁰¹ ‘Verslag van de 33e algemeene vergadering op 11 en 12 september 1912’, *Bijblad van de Wereldstrijd jrg. 17 nr. 38* (1912) 10, 16.

³⁰² IISG, Archief Nationale Christen Geheel-Onthouders Vereniging (Toegangsnummer ARCH00921) (NCGOV), inv.nr. 75, Notulen van vergaderingen van het hoofdbestuur en het dagelijks bestuur 1911-1914, 98, 186, 192.

³⁰³ ‘Toestand der vereeniging op 1 jan. 1904’, *De blauwe vaan jrg. 1 nr. 3* (1904).

³⁰⁴ ‘De drank aan de Nederlandsche soldaten’, *De geheelonthouder jrg. 2 nr. 18* (1902).

voortdoring bemoeilijke!”³⁰⁵ Als laatste poogde de NV om in ieder geval ervoor te zorgen dat in zoveel mogelijk kantines hun blad ter lezing lag.³⁰⁶

3.8 Conclusie

De kantinekwesie in de negentiende eeuw bestaat uit twee delen, namelijk het streven naar militaire kantines en het drankvrij maken van deze kantines. De NV streed vanaf de jaren vijftig tot de jaren zeventig naar oprichting van militaire ontspanningsruimtes. Voornamelijk om de openbare orde te bewaren, om de zedelijkheid in het leger te vergroten en om de overtredingen ten gevolge van het drankmisbruik tegen te gaan, moesten deze kantines worden opgericht. Militairen zouden dan niet langer hun vrije tijd in kroegen vol verleiding doorbrengen, maar in de militaire ontspanningsruimtes onder toezicht van officieren. Om de oprichting van de kantines te bewerkstelligen richtte de NV zich met verzoeken tot het ministerie van Oorlog. Zij verzocht het ministerie niet om een afschaffende maatregel te nemen, maar om een alternatief voor de kroeg beschikbaar te stellen. Ook richtte de NV eenmalig zelf een militaire kantine op. Om de lezers van haar blad voor te lichten en de publieke opinie te beïnvloeden publiceerde de NV verschillende artikelen waarin zij de ondeugd en het gevaar van dronken militairen voor de maatschappij aankaarte. Ook stelde zij vaak in deze artikelen de officieren en het ministerie verantwoordelijk voor het lot van de soldaten.

Vanaf de jaren zeventig nam de NV en de andere anti-drankverenigingen een kritische houding aan ten opzichte van het (sterke)drankgebruik in deze kantines. Het motief om de kantinekwesie aan te pakken, namelijk in het belang van de openbare orde, verdween binnen de NV langzamerhand naar de achtergrond. Evenals de andere anti-drankverenigingen, wilde de NV vooral het leed onder de militairen en hun naasten ten gevolge van het drankmisbruik aanpakken. Volgens hen zou er geen (sterke)drank in de militaire kantines moeten worden verkocht, omdat de soldaten in de kantine voor het eerst in aanraking kwamen met drank, zij het drinken van drank als een gewoonte gingen zien en zij ook na hun diensttijd de drinkgewoonte voortzetten met alle gevolgen van dien. Over het drankgebruik in de militaire kantines en de bijbehorende regels wisten de verenigingen weinig. Mogelijke zette ook deze onbekendheid aan tot actie.

Om de militaire kantines drankvrij te krijgen zette de NV verschillende middelen in. Vele malen verzocht de NV de minister van Oorlog om een verbod op het schenken van

³⁰⁵ H. en K. ‘Drank in het leger’, *De blauwe vaan* jrg. 4 nr. 33 (1907).

³⁰⁶ ‘In de cantine!’, *De blauwe vaan* jrg. 7 nr. 1 (1910).

(sterke)drank in de kantines in te stellen. Deze verzoeken, om een afschaffende maatregel in te voeren, werden steeds weer afgewezen. Met een vergelijkbaar verzoek ging de NV, samen met de Volksbond en de NCGOV zelfs op audiëntie bij de minister van Oorlog. De minister ontkrachtte simpelweg de redentie van de bonden. Hij stelde dat een drankvrijkantine niet tot minder, maar juist meer en ongecontroleerd drankgebruik onder de militairen leidde. Bij een drankverbod in deze kantines zouden de militairen immers de kroegen in de stad gaan bezoeken.

De Volksbond accepteerde het standpunt van de minister en staakte haar strijd. De NV en NCGOV legden zich niet bij dit oordeel neer. De NV verzocht de minister na de audiëntie meermalig om een verbodsmaatregel. Hiermee hield de NV vast aan haar afschaffingsideaal, al pleitte ze vanaf de eeuwwisseling niet alleen meer voor afschaffing van sterkedrank in de kantines, maar ook voor een verbod op de verkoop van lichte alcoholische dranken, zoals bier. Hoewel de NCGOV persoonlijke geheelonthouding voorop stelde, zette ook zij vooral afschaffende acties op. Overheidsmaatregelen kon haar strijd immers vereenvoudigen. De NV en de NCGOV kregen het niet voor elkaar om de politieke besluitvorming zo te beïnvloeden dat er een afschaffende maatregel van de grond kwam. Ondanks het gebrek aan resultaat, bleven de anti-drankverenigingen vasthouden aan haar afschaffende actiemiddel of accepteerden zij het oordeel van de minister. De enige methode die aan het einde van de negentiende eeuw aan het arsenaal werd toegevoegd, was de oprichting van militaire anti-drankverenigingen of afdelingen door de NCGOV en Sobriëtas.

Hoofdstuk 4: Het (gebrek aan) succes

De anti-drankverenigingen streden decennia lang tegen (sterke)drankmisbruik onder de lotelingen en de militairen. De NV bond de strijd aan in de jaren veertig en vijftig van de negentiende eeuw, waarna de Volksbond in de jaren zeventig als medestrijder ten tonele kwam. Naarmate de eeuwwisseling naderde, werden er steeds meer anti-drankverenigingen opgericht, vaak langs verzuilde lijnen. Om de lotings- en kantinekwestie aan te pakken hadden de verenigingen verschillende motieven en hiervoor zetten zij verschillende middelen in. Maar waren deze, soms samenwerkende, verenigingen succesvol en de middelen die zij inzetten doeltreffend bij het aanpakken van de lotings- en kantinekwestie? Deze vraag wordt in dit hoofdstuk van twee kanten benaderd. Ten eerste; hoe beoordeelden de anti-drankverenigingen hun eigen succes of het gebrek eraan en de doeltreffendheid van de ingezette middelen? In het tweede deel staat het daadwerkelijk behaalde succes centraal. In hoeverre zijn de resultaten van de vereniging nog te achterhalen?

4.1 Een arsenaal aan actiemiddelen op de lotingsdag

De Utrechtse afdeling van de Volksbond stelde tijdens de algemene vergadering een vergelijkbare vraag tijdens de algemene vergadering van 1907. Zij wilde weten welke middelen het meest doeltreffende effect hadden voor haar strijd tegen drankmisbruik tijdens de lotingsdagen. Eén van de middelen, het aandringen bij de nationale overheid om sluiting van de drankgelegenheden op de lotingsdag, veegde de Volksbond in 1905 al definitief van tafel. De bevoegdheid om de kroegen te sluiten lag immers bij de gemeenteraden. “(...) Aandrag daartoe bij de regering van onze zijde komt daarom nutteloos voor en ook ongewenst.”³⁰⁷ Afdelingen moesten van het hoofdbestuur op zo’n verbod aandringen bij de gemeenten.

Hoe dacht de Volksbond over de effectiviteit van de actiemiddelen die de afdelingen konden inzetten? Voorafgaand aan de algemene vergadering bracht het hoofdbestuur een preadvies uit op de vraag van de Utrechtse afdeling. Het stelde dat door de lange wachttijd tijdens de lotingen de lotelingen in de verleiding kwamen om te drinken. Deze tijd verkorten of een alternatief verzorgen, zoals een drankvrijlokaal beschikbaar stellen, kon het drankmisbruik verminderen. Versnaperingen en vermaak aanbieden, zeker in grote steden, was zeer kostbaar en niet altijd doeltreffend. Al bleven de lotelingen wel langer uit de kroegen

³⁰⁷ ‘Beperking drankverkoop op de lotingsdagen’, *De Volksbond jrg. 9 nr. 35* (1905) 18.

als zij concerten en optredens konden bijwonen. De kroegen op de lotingsdag sluiten, was volgens het bestuur in de praktijk een zeer effectief middel. Alleen hadden afdelingen grote moeite om dit te bewerkstelligen. Over de resultaten van het verspreiden van de propagandablaadjes en het houden van bijeenkomsten op de vooravond van de lotingsdag, om de lotelingen te waarschuwen voor de gevaren van sterkedrank, deed het bestuur geen uitspraken. De werking van deze en andere middelen was moeilijk te meten voor het hoofdbestuur. Hierom stelde het voor dat alle afdelingen de resultaten van de door hun genomen acties nagingen. De uitkomsten konden dan tijdens de algemene vergadering worden besproken.³⁰⁸

In dit preadvies bestempelde het hoofdbestuur een aantal actiemiddelen als effectief en andere middelen als kostbaar, niet altijd doeltreffend of lastig te bewerkstelligen. Waarop het bestuur dit oordeel baseerde vermeldde het niet. Voor het toepassen van de effectieve actiemiddelen, de tijdsduur van de wachttijd verkorten en de kroegen sluiten op de lotingsdagen, waren de afdelingen afhankelijk van de gemeenten. Voor deze maatregelen moesten zij aandringen bij de lokale overheden. Al werden hun verzoeken afgewezen, dan konden zij enkel minder effectieve acties van de grond krijgen, zoals het verzorgen van vermaak voor de lotelingen. Het succes van de acties van een afdeling waren hierdoor, volgens het hoofdbestuur, afhankelijk van de medewerking van de gemeenten. In dit preadvies kaartte het bestuur dan ook indirect het belang van de medewerking van de gemeenten aan voor een rustig verloop van de lotingsdag.

Niet alle leden van de Volksbond waren het eens met het oordeel van het hoofdbestuur. Luitenant-kolonel A. Klontje, van de afdeling Middelburg en militie-commissaris in Middelburg, trok tijdens de algemene vergadering het positieve effect van het sluiten van kroegen in twijfel. Hij stelde dat in de Zeeuwse plaatsen, waar de drankgelegenheden werden gesloten, de lotelingen meer dronken dan in de plaatsen waar dezen waren geopend. De sluiting van de kroegen werkte averechts. Ook stelde hij dat alle andere actiemiddelen in Zeeland faalden, “(...) totdat men er toe is gekomen het aantal lotelingen zooveel mogelijk te verspreiden, door ’t aantal lotingsplaatsen met 50% te vermeerderen.”³⁰⁹ Hij vroeg het hoofdbestuur dan ook om in overweging te nemen om bij de regering aan te dringen op de verlenging van het lotingstermijn voor een betere spreiding van

³⁰⁸ ‘Voorstellen van hoofdbestuur en afdelingen. Bestrijding van drankmisbruik onder lotelingen’, *De Volksbond jrg. 11 nr. 47* (1907) 25.

³⁰⁹ ‘34^e algemeene vergadering van den Volksbond tegen drankmisbruik op 28 augustus 1907 te Rotterdam. Het jaarverslag over 1906. Voorstellen van hoofdbestuur en afdelingen. Bestrijding van drankmisbruik onder lotelingen.’, *De volksbond jrg. 11 nr. 49* (1907) 34.

de lotelingen. Het bestuur beloofde dit voorstel te overwegen, maar navolging kreeg deze discussie niet. Hoewel het hoofdbestuur de afdelingen had gevraagd om resultaten te verzamelen, ging de discussie tijdens de algemene vergadering voornamelijk over eventuele acties van het bestuur.³¹⁰

Helaas beoordeelde het hoofdbestuur alleen de actiemiddelen van de afdelingen en niet de middelen die het als hoofdbestuur had ingezet. Naar dit oordeel vroeg de Utrechtse afdeling dan ook niet, want zij wilde voornamelijk weten welke middelen zij als afdeling het beste in kon inzetten. Aangezien de Volksbond vanaf 1901 geen verzoek aangaande de lotingskwestie meer indiende bij de regering, kan hieruit worden opgemaakt dat zij dit middel aan de kant had geschoven. In de voorgaande jaren was dan ook geen enkel verzoek, betreffende de lotingen, overgenomen door de minister van Oorlog of de Tweede Kamer. Ook liet het hoofdbestuur het behaalde resultaat, van de middelen die zij als effectief beschouwde, beschouwing. Wat betekende het in de praktijk als een actiemiddel effectief was? Was er dan sprake van geen of minder drankmisbruik? En hoe mat het bestuur dat? Was er sprake van minder drankmisbruik als er minder ongeregelheden plaatsvonden? Waren de effecten op lange termijn nog merkbaar? En in hoeveel plaatsen hadden de afdelingen ‘succes’?

Een algemeen oordeel over de resultaten van de acties van de afdelingen en het hoofdbestuur gaf de Volksbond niet. Wel bleef het in zijn blad de ‘succesvolle acties’ van de afdelingen benoemen. Ook de andere drankweeërorganisaties deden nauwelijks uitspraken over de resultaten van de ingezette middelen en ze gaven geen oordeel over de effectiviteit van de actiemiddelen. Wel schreef de NV in haar blad; “We weten allen, hoe het op zulke dagen toegaat, al wordt het jaarlijks minder.”³¹¹ De andere verenigingen deden vergelijkbare uitspraken.

4.2 Het drankgebruik in de kantines onder controle?

Hoewel de Volksbond aandacht besteedde aan de effectiviteit van de middelen die zij inzette bij de lotingskwestie, lichtte zij de doeltreffendheid van de middelen bij de kantinekwestie niet uit. Wel deed zij uitgebreid onderzoek naar het drankgebruik in de militaire kantines aan het begin van de twintigste eeuw. Hoeveel vooruitgang was erop dit terrein geboekt na een decennia lange strijd?

Nadat de Rotterdamse afdeling in 1902 het hoofdbestuur verzocht om nogmaals bij de regering aan te dringen op een verbod op de verkoop van sterkedrank in de kantines, kwam

³¹⁰ Ibidem.

³¹¹ A.A.N., ‘Drankgebruik en lotelingen’, *De blauwe vaan* jrg. 7 nr. 30 (1910).

het hoofdbestuur met een alternatief plan. Het nodigde de besturen van de afdelingen in 1903 uit om te onderzoeken of er in de nabijgelegen kantine sterkedrank werd verkocht, hoe deze verkoop verliep, of deze reglementen uit het oogpunt van de bestrijding van drankmisbruik voldoende waren en of het verstandig was om de verkoop van sterkedrank te verbieden. Slechts vijftien afdelingen ontvingen van de korpscommandanten, al dan niet gedeeltelijk, antwoord op deze vragen. Aangezien het hoofdbestuur concludeerde dat dit aantal te klein was om een goed algemeen beeld te kunnen vormen, verzocht het minister van Oorlog Bergansius om de korpscommandanten op te dragen de benodigde informatie aan de Volksbond te verstrekken. De minister antwoordde dat hij dit verzoek niet kon inwilligen, maar dat hij wel zelf de informatie wilde verzamelen en de resultaten met de Volksbond wilde delen. “(...) In dit met zoo veel welwillendheid gedane aanbod een nieuw bewijs ziende van een zeer gewaardeerde belangstelling van dezen minister in den strijd tegen drankmisbruik”, reageerde het bestuur op de belofte van de minister.³¹²

In 1904 loste de minister zijn belofte in en ontving de Volksbond een uitgebreid verslag met gegevens over 63 militaire kantines. De minister beschreef hierin de verschillende reglementen die in de kantines golden omtrent de verkoop van sterkedrank, zoals de openingstijden, en hij drukte het drankgebruik uit in cijfers. Uit deze gegevens bleek dat een soldaat gemiddeld iets meer dan een vijfde glas jenever van 50 milliliter per dag dronk. “Als een heuglijk verschijnsel mag hier geconstateerd worden, dat de verbruikscijfers in het algemeen wijzen op afneming van het sterkedrankgebruik, in sommige gevallen zelfs op zeer sterke afneming”, schreef de minister.³¹³ Om het sterkedrankgebruik onder soldaten te ontmoedigen namen korpscommandanten verschillende maatregelen, zoals extra winst vragen op alcoholhoudende dranken, anti-drankbladen ter lezing beschikbaar stellen, militairen uitnodigen voor een bezoek aan de militaire tehuizen, theorielessen geven over de gevolgen van drankmisbruik aan soldaten, het streng straffen van drankmisbruikers, maatregelen tegen smokkel nemen en de kantines comfortabel inrichten om het kroegbezoek te verminderen. Lang niet al deze maatregelen golden echter in alle kantines.

De rol van de anti-drankverenigingen in de afname van drankmisbruik onder militairen ontbrak in het verhaal van de minister. Alleen hun anti-drankbladen gebruikte hij, door deze beschikbaar te stellen voor de soldaten in de kantines. Door zijn opsomming, van voornamelijk interne maatregelen, schetste hij een situatie waarin de bemoeienissen van

³¹² ‘Rapport. Sterke drank in de kazerne-kantine’, *De Volksbond, tweemaandelijksch orgaan van de Vereeniging tegen drankmisbruik* jrg. 8 nr. 31 (1904) 1-5, aldaar 3.

³¹³ *Ibidem*, 4.

buitenaf overbodig leken. De minister en de korpscommandanten leken hiermee de situatie onder controle te hebben. De maatregelen, genomen door de korpscommandanten, kwamen overeen met de wensen van de anti-drankverenigingen. Hadden de anti-drankverenigingen dan toch invloed gehad op het drankbeleid in de kazernes? Waren de officieren bereid geweest om aan enkele verheffingswensen te voldoen? Of wilde de minister de Volksbond tevreden stellen door een ideaalbeeld te schetsen? De meest opvallende maatregel, die korpscommandanten volgens de minister namen, was het uitnodigen van militairen voor een bezoek aan de militaire tehuizen. Volgens Schoenmaker waren de meeste officieren van mening dat de soldaten ervan weerhouden moesten worden om de militaire tehuizen te bezoeken. Er waren aparte tehuizen voor katholieken en protestanten. Deze godsdienstige verdeeldheid kon aanzet geven tot verdeeldheid en tweedracht in het leger.³¹⁴ Benoemde de minister een uitzonderlijke maatregel van één of slechts enkele korpscommandanten of wilde hij de Volksbond en andere anti-drankverenigingen hiermee gunstig stemmen, ook al was de Volksbond geen promotor van het bezoek aan militaire tehuizen?

Naar aanleiding van dit rapport concludeerden de leden van de algemene vergadering en het hoofdbestuur dat van drankmisbruik in de kantines geen sprake was en “(...) dat de Volksbond zijn arbeid met betrekking tot de militaire cantines kon staken”.³¹⁵ Haar doelstelling, geen drankmisbruik in de kantines, was immers behaald. Ze nam aan dat alles wat de minister rapporteerde klopte en ze zette nauwelijks vraagtekens bij deze gegevens. Ook niet bij de cijfers die een laag sterkedrankgebruik van de militairen toonden. Volksbondlid, kapitein van de Generale Staf C.J. Pické reageerde positief op dit besluit van de Volksbond. Hij vermeldde, in een uitgebreid artikel waarin hij de argumenten voor verkoop van sterkedrank in de kantines verder onderbouwde, dat vele officieren het standpunt van de Volksbond deelden.³¹⁶ Ook Sobriëtas nam dit oordeel van de minister van Oorlog en de Volksbond over. Zij stelde dat het gebruik onder de soldaten zeer gering was en het sterkedrankgebruik snel afnam.³¹⁷

Ook de ANGOB publiceerde gegevens over het drankgebruik in één militaire kantine en sprak over een verbeterde situatie in de militaire kantines. Van waarschijnlijk de Haagse afdeling ontving zij informatie over het drankgebruik in de kantine van het regiment grenadiers en jagers in Den Haag. Op drie data in mei 1908 was de verkoop van drank

³¹⁴ Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 285-286.

³¹⁵ A. van der Voort, *De Volksbond tegen drankmisbruik van 1875-1915* (Utrecht 1915) 27.

³¹⁶ C.J. Pické, ‘Drankverkoop in militaire cantines’, *De Volksbond jrg. 9 nr. 34* (1905) 1-3.

³¹⁷ IISG, Sobriëtas, inv.nr. 2, Officieel verslag van het Nederlandsch katholiek congres, 206.

bekend. Op 4 mei dronken ongeveer zevenhonderd tot achthonderd militairen achthonderd flesjes melk, honderdvijftig flesjes limonade, negenhonderdvijftig flesjes bier, tien flesjes stout en twee liter jenever (ongeveer 40 glazen). Op 11 en 19 mei waren deze aantallen veel lager, maar hierbij vermeldde zij niet hoeveel militairen er aanwezig waren. “Opgemerkt dient te worden, dat de meesten eerst bier en jenever gebruikten, als de voorraad melk en limonade uitverkocht was. ’t Wordt al beter ook in militairen kring”, concludeerde de ANGOB, zonder een vergelijking met de statistieken van voorgaande jaren te maken.³¹⁸ Een jaar later kwam zij tot een vergelijkbare conclusie. “Hoewel voor dertig jaar geleden het drankmisbruik in het leger groter was dan thans, valt er nog veel te verbeteren.”³¹⁹ Evenals de Volksbond en Sobriëtas sprak de ANGOB zich niet uit over de mogelijke oorzaken van het verminderde drankmisbruik onder militairen. Geen van allen claimde een hand in de verbetering te hebben gehad. Ging het hier om bescheidenheid van de verenigingen of hadden zij in al die jaren niets concreet kunnen bijdragen?

De NCGOV en de NV waren minder tevreden met de behaalde resultaten. “Nog steeds blijft de jeneverflesch een beteekenisvolle plaats innemen in de cantine”, schreef de NV.³²⁰ Waarop zij dit oordeel baseerde vermeldde de vereniging niet, maar zij zag voornamelijk weinig resultaat van de acties van de anti-drankverenigingen. Ook het verzoek aan de minister in 1902, om een verbod op drank in de kantine, werd afgewezen. De NV behaalde haar doelstelling niet. Zij had, met het geheelonthoudingsprincipe, de lat dan ook erg hoog gelegd. Terwijl het ledenaantal groeide, bleef het aantal acties achter. Na vele jaren van strijd om (sterke)drankvrije kantines leek ze ontmoedigd. Ook de NCGOV bleef pleiten voor een verbod op alcoholhoudende drank in de kantine. “Niet omdat het drankmisbruik in het leger zoo veel groter zou zijn dan in de burgermaatschappij. Maar omdat aan het leger worden toegeschreven karaktervorming en opvoedende kracht.”³²¹

Het oordeel van de anti-drankverenigingen, over of zij hun doel hadden bereikt, liep dus sterk uiteen. Ongeacht of de anti-drankverenigingen hieraan hadden bijgedragen, stelde de verenigingen die streden tegen het misbruik van sterkedrank, dat er nauwelijks sprake was van drankmisbruik in de kantines. Hierover waren zij dan ook tevreden. Opvallend is dat zij hun rol hierin in het midden hielden. In de meeste kantines werd nog steeds (sterke)drank

³¹⁸ ‘Uit militairen kringen’, *De geheel-onthouder jrg. 7 nr. 49* (1908).

³¹⁹ ‘De alcohol in het leger’, *De geheel-onthouder jrg. 8 nr. 37* (1909).

³²⁰ ‘Drank in het leger’, *De blauwe vaan jrg. 4 nr. 33* (1907).

³²¹ ‘Het alcoholvraagstuk in ons leger’, *De wereldstrijd jrg. 16 nr. 32* (1911) 3.

geschonken. Met mate of niet, de geheelonthoudingsverenigingen stredden naar een algeheel drankverbod in de kantines. Deze wens verwezenlijkten ze niet.

4.3 Van strooibiljetten tot huisbezoeken

Hoewel de Volksbond probeerde te achterhalen hoe effectief haar acties waren en hoe het was gesteld met het drankgebruik in de kantines, resteert de vraag; in hoeverre de anti-drankverenigingen succesvol waren. Welke resultaten werden er door hun toedoen behaald? Het gaat hier om een normatieve vraag waar geen duidelijke maatstaven aan verbonden zijn. Want hoe is dit succes of resultaat te meten? Is er sprake van succes als het drankgebruik en -misbruik afneemt onder de lotelingen en de militairen?

Cijfers van het militaire sterkedrankgebruik ontbreken, op de cijfers van de minister van Oorlog in 1904 na. Met het gebruik van 11 milliliter per dag, dronk een militair ongeveer 4 liter sterkedrank per jaar. Hiermee kwam het sterkedrankgebruik van de militairen overeen met het gemiddelde in Nederland. Volgens R. van der Brie, van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), lag het gebruik van sterkedrank in 1900 op 4,1 liter per hoofd.³²² Hiermee lag het gebruik lager dan in de jaren zeventig van de negentiende eeuw. Door de economische groei vanaf 1869 was het sterkedrankgebruik in Nederland in de jaren zeventig sterk toegenomen ten opzichte van voorgaande jaren. Het gebruik daalde weer vanaf 1885.³²³ Van der Stel betwiftelde of deze daling alleen het resultaat was van de Drankwet. Of deze trend ook voor militairen gold, blijft onduidelijk door een gebrek aan gegevens. Is de effectiviteit van de acties van de anti-drankverenigingen dan wel te achterhalen?

Zowel bij de lotings- als de kantinekwestie zetten de anti-drankverenigingen een aantal acties op waarvan de effecten en de resultaten niet te achterhalen zijn. Deze acties vallen in twee categorieën in te delen, namelijk de gedrukte en de mondelinge propaganda. Alle verenigingen promootten het (geheel)onthoudingsideaal onder de lotelingen en in de kazernes in hun week- of maandblad. Ook deelden ze manifesten of circulaires uit vlak voor of tijdens de lotingen. Ze wensten geschikte locaties voor de lotingen, riepen lotelingen op om na de loting direct huiswaarts te keren, promootten gematigd drankgebruik of geheelonthouding in de kantines en op de lotingsdagen en verzochten om huiselijk ingerichte kantines. Enkele verenigingen verkondigden hun idealen ook tijdens bijeenkomsten bij aanvang van de lotingsdag, tijdens huisbezoeken en in de militaire tehuizen of kantines. Sommige van deze acties, zoals het uitdelen van manifesten, werden op grote schaal uitgevoerd. Vele afdelingen

³²² Ronald van der Bie, 'Vroeger en nu. Drinken uit de bron', *Index nr. 3* (2002) 24-25, aldaar 24.

³²³ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 155, 178-179.

van de verschillende verenigingen deelden, samen of alleen, deze geschriften uit. Andere acties voerden slechts enkele bonden of afdelingen uit, zoals de huisbezoeken. Ongeacht of een actie op grote schaal werd uitgevoerd, is het effect van al deze acties moeilijk te bepalen. Want hoeveel lotelingen en militairen lazen de traktaatjes en de bladen van de anti-drankverenigingen nu werkelijk en hoeveel van hen bezochten de informatiebijeenkomsten? Kortom hoe groot was hun bereik? En als de lotelingen en de militairen de onthoudingsidealen van de bonden al lazen, creëerden de verenigingen hiermee een groep medestanders of volgelingen? Of sloegen de lotelingen en de militairen het advies in de wind? Het vrijwillig aannemen van dit verheffingsinitiatief was de voorwaarden voor succes, zoals De Swaan ook al aankaarte.³²⁴

Hoewel ook de Volksbond het effect van deze actiemiddelen niet overzag, zetten de bonden vaak zulke niet meetbare acties op. Dit waren gemakkelijk uitvoerbare acties. Mogelijk gaf het ondernemen van enige vorm van actie, de bonden het gevoel dat zij iets tegen het drankmisbruik konden doen en dat zij niet volledig machteloos stonden.

4.4 Landelijke afwijzingen en lokale succesjes

De anti-drankverenigingen verspreidden hun (geheel)onthoudingsideaal niet alleen door middel van promotie onder hun doelgroep. Ook lobbyden zij, zowel op landelijk, provinciaal als gemeentelijk niveau, zetten alternatieven voor de kroeg op, zoals drankvrije lokalen tijdens de lotingen en een afschaffingskantine en richtten aparte militaire anti-drankverenigingen of -afdelingen op. Het succes van deze acties is gedeeltelijk of in zijn geheel te achterhalen.

Het resultaat van de verzoeken, om overheidsmaatregelen tegen het drankmisbruik tijdens de lotingen en in de militaire kantines op landelijk niveau van de anti-drankverenigingen, is gemakkelijk te bepalen. Alle verzoeken en petitie gericht aan de minister van Oorlog en Binnenlandse Zaken en de Tweede Kamer werden afgewezen. De drankweer verzocht om een scala aan maatregelen. Zo drong zij bij de minister van Binnenlandse Zaken aan om de burgemeesters te bevelen een drankverbod voor de lotelingen in te stellen en om een verbod op de drankverkoop op de lotingsdag in te stellen. Ze vroeg aan de minister van Oorlog om goede ontspanningslokalen in alle kazernes en meermalig om een verbod op het schenken van sterkedrank in de militaire kantines. Bij de Tweede Kamer drong zij aan om een loting zonder de aanwezigheid van de lotelingen en om lotingen in alle

³²⁴ Smit, *De volksverheffers*, 10-12.

gemeenten. Keer op keer werd haar verzoek afgewezen, zelf een audiëntie met de minister van Oorlog mocht niet baten.

Waarom bleven de anti-drankverenigingen zo volhardend aandringen op overheidsmaatregelen? Deze strategie kwam voornamelijk voort uit de conclusie van een overheidscommissie, die in 1857 had onderzocht welke maatregelen de overheid kon nemen ten aanzien van het drankmisbruik. Nadat de NV, doormiddel van het indienen van een volkspetitie, de drankkwestie op de agenda van de Tweede Kamer had gezet, debatteerde de Tweede Kamer in 1855 voor het eerst uitvoerig over het drankmisbruik. De NV wenste een verbodswet op drank, vergelijkbaar aan de Mainewet van 1851 in de Verenigde Staten. Een soortgelijk drankverbod kwam er niet, maar hiermee was de kwestie nog niet afgedaan. Op initiatief van Tweede Kamerlid W.R. van Hoëvell (1812-1879) werd er een commissie samengesteld, die onderzocht welke wettelijke middelen de overheid kon inzetten ter voorkoming van het drankmisbruik. In een algemeen drankverbod zag zij niets, want was het “(...) de roeping of de pligt des wetgevers (...) om door directe en bepaaldelijk daartoe vervaardigde wets-bepalingen volksondeugden te bestrijden, of den zedelijken zin der bevolking te ontwikkelen?”³²⁵ Van indirecte bepalingen of minder ingrijpende maatregelen konden wel positieve effecten worden verwacht, zoals wetten die de verkoop van drank op bepaalde dagen verboden. Ook stelde de commissie dat de overheid op een aantal onderwerpen invloed had, zoals het tegengaan van het sterkedrankgebruik in het leger en de zeemacht.³²⁶ Dit gaf voor de NV de aanzet om de Kamer en de ministers regelmatig te bestoken met voorstellen, waaronder dus een drankverbod in de militaire kantines en de sluiting van de kroegen op de lotingsdagen, maar dus steevast zonder positief resultaat.

De resultaten op lokaal niveau zijn lastiger te bepalen. De afdelingen van de anti-drankverenigingen probeerden, voornamelijk bij de lotingskwestie vanaf eind jaren tachtig, maatregelen van de grond te krijgen. Hiermee ondersteunden zij de hoofdbesturen in hun strijd, die nauwelijks succes boekten op nationaal niveau. Vele malen verzochten de afdelingen de burgemeesters of de gemeenteraden om voorschriften. Zij wensten een drankverbod in de kantongemeenten en in de plaatsen op de route hierheen, geschikte locaties voor de lotingen en de sluiting van kroegen op de lotingsdag. Het effect van deze actiemiddelen is lastiger te bepalen, aangezien niet alle burgemeesters of gemeenten deze verzoeken afwezen.

³²⁵ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 155.

³²⁶ *Ibidem*, 154-156.

Als voorbeeld, de acties van de Friesche propagandacommissie van de NV. Zij verzocht de burgemeesters in Friesland in 1891 om de kroegen te sluiten op de lotingdag. In eerste instantie leek zij nauwelijks resultaat te boeken en ze verzocht hen nogmaals een jaar later. In dat jaar namen wel enkele gemeenten deze maatregel. Maar vaardigden zij deze maatregel uit naar aanleiding van het verzoek van de NV of hadden zij al eerder vergelijkbare maatregelen genomen vanaf de invoering van de nieuwe Drankwet in 1881 ten behoeve van de openbare orde? Ook ontbreekt een overzicht van de gemeenten waar deze maatregel van kracht was op de lotingdagen en vanaf welk jaar. Hierdoor is het bereik van de propagandacommissie niet te meten. Een groot succes zal de actie niet zijn geweest, aangezien deze geen navolging kreeg.

Ook bij de lokale acties van de afdelingen van de Volksbond is het succes lastig te bepalen. Zij verzochten de burgemeesters en de gemeenten om de kroegen te sluiten op de lotingsdagen en om geschikte lotingslocaties. In haar blad plaatste de Volksbond enkele verslagen van afdelingen waarvan het verzoek was uitgevoerd door de gemeenten. Evenwel concludeerde de Volksbond zelf al dat vele verzoeken werden afgewezen. Sobriëtas en de NV ondernamen vergelijkbare acties met vergelijkbaar resultaat.³²⁷ Het inwilligen van de verzoeken van de anti-drankbonden door de gemeenten was slechts een voorwaarde tot succes van een actie. Want leidden gemeentelijke verordeningen daadwerkelijk tot minder drankmisbruik onder de lotelingen?

In Haarlem sloot de burgemeester vanaf 1891 de drankgelegenheden nabij het lotingslokaal voor enkele uren, na aandringen van de Haarlemse afdelingen van de NV. De lotelingen konden in lokalen gratis koffie en brood krijgen. Deze verordening werkte volgens de afdeling uitstekend. Ook de kranten schreven positief over deze maatregel. De krant *De Tijd* schreef; “Die wijze maatregel mist zijn invloed niet.”³²⁸ en *De Grondwet* stelde; “het is opvallend hoe weinig op borrels der lotelingen beluste slampampers zich thans in de buurten ophielden, en hoe kalm de lotelingen zich zelven gedrongen.”³²⁹ Over het algemeen

³²⁷ ‘Vervolg jaarverslag 1907’, *Bijvoegsel behoorde bij de Blauwe Vaan* jrg. 5 nr. 27 (1908).

³²⁸ ‘Allerlei’, *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad* 13-02-1892, <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?cq1%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1889%22%29&cq1%5B%5D=%28date+_lte_+%2201-12-1892%22%29&query=%28loting+haarlem+kroegen%29&coll=ddd&redirect=true&identifier=ddd%3A010990068%3Ampg21%3Aa0007&resultsidentifier=ddd%3A010990068%3Ampg21%3Aa0007> (zoals geraadpleegd op 22-06-2018).

³²⁹ ‘Binnenland’, *De Grondwet* 14-02-1892, <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=%28loting+haarlem+kroegen%29&page=1&cq1%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1889%22%29&cq1%5B%5D=%28date+_lte_+%2201-12-1892%22%29&coll=ddd&redirect=true&identifier=MMGAR001%3A000168756%3Ampg21%3Aa0006&resultsidentifier=MMGAR001%3A000168756%3Ampg21%3Aa0006> (Zoals geraadpleegd op 22-06-2018).

bestedden de kranten zeer weinig aandacht aan zulke kleinschalige en vaak tijdelijke acties van de anti-drankbonden. De maatregel hield in Haarlem tot 1899 stand.³³⁰ Niet in alle kantongemeenten was men tevreden over werking van deze maatregel. De heer Klontje van de Middelburgse afdeling signaleerde het tegenovergestelde effect. Lotelingen zouden juist meer drinken in plaatsen waar deze verordening gold. In hoeveel gemeenten een vergelijkbare verordening, tijdelijke of voor langere tijd, bestond is onduidelijk. De verenigingen benoemden enkele plaatsen waar een vergelijkbare maatregel van kracht was, maar gaven hier geen overzicht van.

Van Roon stelde dat het drankmisbruik tijdens de lotingen lastig te bestrijden was. Toch leidden de maatregelen van de gemeenten en de verenigingen tot enig resultaat, aangezien er in getuigenissen werd gesproken over een afname van het drankmisbruik en het geweld, aldus Van Roon. Ondanks de maatregelen van de overheden en de acties van de drankweer, “bleef in de tweede helft van de negentiende eeuw het beeld ‘een loteling is dronken’, voor de Nederlandsche burger bestaan.”³³¹ Hun initiatieven haalden, volgens van Roon, de scherpe randjes van de lotingsdag af.³³²

Behalve het aandringen op overheidsmaatregelen, ondernamen de afdelingen ook eigen acties, al dan niet op verzoek van het hoofdbestuur. De afdelingen van de Volksbond, Sobriëtas en de NV stelden (sterke)drankvrije lokalen voor de lotelingen beschikbaar. Bovendien zorgden deze afdelingen voor vermaak en versnaperingen, maar was dit genoeg om de lotelingen van de drank af te houden? De anti-drankverenigingen schreven in hun bladen over lotingsdagen die ordelijker verliepen dan in voorgaande jaren na het beschikbaar stellen van drankvrije lokalen. Ondanks deze lokale successen, konden lotelingen in lang niet alle kantongemeenten terecht in zulke lokalen. Ook lijkt het erop dat afdelingen deze acties slechts één of enkele jaren volhielden. Was deze actie te intensief of te kostbaar voor de afdelingen? Hoe dan ook, het ging om kleine succesjes op lokaal niveau die slechts enkele jaren standhielden. De afschaffingskantine in kamp Zeist past in hetzelfde rijtje als de sterkedrankvrije lokalen op de lotingsdagen. De kantine trok vele bezoekers en velen spraken vol lof over de kantine. Ook deze actie was eenmalig, aangezien de NV met grote schulden

³³⁰ ‘Allerlei’, *Algemeen Handelsblad* 14-01-1898,

<https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=%28loting+haarlem+kroegen%29&page=1&cql%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1898%22%29&cql%5B%5D=%28date+_lte_+%2224-12-1909%22%29&coll=ddd&redirect=true&identifier=ddd%3A010162133%3Ampg21%3Aa0016&resultsidentifier=ddd%3A010162133%3Ampg21%3Aa0016> (Zoals geraadpleegd op 22-06-2018).

³³¹ Van Roon, *Lotgevallen*, 64.

³³² *Ibidem*, 62-64.

bleef zitten. Of er daadwerkelijk sprake was van minder drankmisbruik onder de militairen in kamp Zeist, blijft de vraag.

4.5 Het belang van draagvlak

Op lokale tijdelijke overwinningen na, behaalden de anti-drankverenigingen dus nauwelijks succes. Maar waarom konden zij de politiek niet aanzetten tot het aannemen van wetten om het drankmisbruik onder de lotelingen en de militairen tegen te gaan? Terwijl zij bij enkele andere drankkwesties wel bijdroegen aan of aanzet gaven tot een drankwet. Een voorbeeld hiervan is de Drankwet van 1881. Hoe kon deze wet tot stand komen en welke ‘voorwaarden’ waren afwezig bij de lotings- en kantinekwestie?

Janse somde in haar proefschrift enkele voorwaarden op waardoor de Drankwet van 1881 tot stand kon komen. Ten eerste was de bereidheid om maatschappelijke misstanden aan te pakken gestegen. In de jaren zeventig van de negentiende eeuw was het sterkedrankgebruik sterk toegenomen en daarmee ook de maatschappelijke problemen en de onmacht van de burgers om dit op te lossen. De wens om politiek ingrijpen groeide. Steun van de publieke opinie voor deze zaak was een voorwaarde voor ondersteuning van de overheid. Beperkende wetgeving kon niet aan de natie worden opgelegd, maar de natie moest hier zelf om vragen. De wetgeving was dan een afspiegeling van de wil van het kiezer.

Bovendien hadden enkele leden van de anti-drankverenigingen sleutelposities in de politiek. De minister van Binnenlandse Zaken J.H. Heemskerk Azn. en Kamerlid J.L. de Jonge gaven de aanzet tot het schrijven van de Drankwet. Heemskerk was één van de medeoprichters van de NV en De Jonge was voorzitter van de NV vanaf de jaren zeventig. Ook de minister van Justitie A.E.J. Modderman had banden met een verheffingsvereniging, namelijk met het Nut. Hij speelde een belangrijke rol bij het indienen en verdedigen van de Drankwet.³³³

Bij de lotingskwestie en de kantinekwestie was van de eerste voorwaarde geen sprake. De kranten en de anti-drankbonden berichtten vanaf de jaren vijftig tot aan het begin van de twintigste eeuw niet over een sterke toename van het drankmisbruik onder de lotelingen of de militairen. Integendeel, de meesten spraken zelfs over een afname rond de eeuwwisseling. Zeer aannemelijk is, dat het drankgebruik in de jaren zeventig onder hen, evenals onder de bevolking, steeg. Met de invoering van de Drankwet van 1881 dachten de leden van de NV en de Volksbond ook het drankmisbruik onder de lotelingen te kunnen inperken, aangezien

³³³ Janse, *De afschaffers*, 163-164.

burgemeesters de bevoegdheid kregen om drankgelegenheden te sluiten ten behoeve van de openbare orde. Dat deze maatregel in de praktijk slechts mondjesmaat werd toegepast, konden zij in 1881 nog niet bevroeden. Vanaf 1885 nam het drankgebruik en daarmee de noodzaak en bereidheid voor wettelijke maatregelen af.

Ook de bereidheid om het drankmisbruik in het leger aan te pakken was onder de bevolking laag. Schoenmaker schreef in zijn proefschrift, dat de meeste militaire schrijvers vonden, dat de burgerij een onverschillige houding ten opzichte van de misstanden in het leger aannam. De militaire schrijvers namen haar dit kwalijk, maar vonden tegelijkertijd dat zij niet het recht had om over misstanden in het leger te oordelen, aangezien zij geen belangstelling toonde in het lot van de soldaten en zij hierover onwetend was. Tot de jaren zeventig had het leger een gesloten houding en liet geen bemoeienissen van buitenaf toe. Na de Frans-Duitse Oorlog veranderde deze houding langzaam. Om de militaire misstanden in het leger aan te kunnen pakken, moest de burgerij hierbij persoonlijk belang hebben. Door de afschaffing van de dienstvervangings, waardoor de gegoede burgerij haar zonen niet meer vrij kon kopen van de dienstplicht, waren verbeteringen in het leger mogelijk. Hiermee werd de invoering van de persoonlijke dienstplicht een middel om misstanden in de kazernes aan te pakken. Overigens publiceerde alleen de NV kamerhandelingen over deze kwestie, maar gaf hier zelf geen oordeel over. Vele ministers vestigden hun aandacht vooral op deze kwestie, waardoor aandacht voor het drankmisbruik in de kantines werd ondergesneeuwd. De ministers die tegen de invoering van de persoonlijke dienstplicht waren, zoals A.E. Reuther (minister van Oorlog van 1879-1883), vestigden hun aandacht op andere zaken, waaronder de militaire bezuinigingen en de hervorming van de defensieorganisatie.³³⁴ Het draagvlak om de lotingskwestie en de kantinekwestie aan te pakken was dus minimaal en op steun op ministerieel niveau konden de bonden bij deze kwesties niet rekenen. De verenigingen herhaalden dan ook vaak acties en verzoeken en poogden steeds weer de publieke opinie te beïnvloeden. Was het een kwestie van een lange adem om een omslag in de publieke opinie te bewerkstelligen?

De bevolking en de bestuurders van een gemeenten overtuigen van het belang van de maatregelen tegen het drankmisbruik was een stuk gemakkelijker, dan de gehele bevolking hiervan te overtuigen. Dit verklaart dan ook de lokale succesjes in enkele kantongemeenten. De anti-drankverenigingen waren zich hiervan bewust. De hoofdbesturen zetten vanaf de jaren tachtig steeds vaker de afdelingen aan tot actie. Sommige verenigingen deden aan het

³³⁴ Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 77-78, 169-170, 257-259.

begin van de twintigste eeuw zelfs helemaal geen verzoeken meer aan de landelijke politiek. Ook bij andere kwesties was deze verschuiving van verzoeken om landelijk ingrijpen naar lokale maatregelen aanwezig. Zo streden de anti-drankverenigingen, vanaf het begin van de twintigste eeuw, om wetgeving die een plaatselijk drankverbod mogelijk maakte, mits de inwoners deze maatregel steunden. Voornamelijk vanwege grondwettelijke bezwaren kwam de mogelijkheid tot plaatselijke drooglegging er niet.³³⁵

Een kanttekening bij het succes van de Drankwet van 1881 dient te worden gemaakt. De NV en de Volksbond beschouwden de wet dan wel als overwinning. Ook viel de Drankwet onder de eerste sociale wetgeving, evenals het Kinderwetje van Van Houten van 1874 en de Arbeidswet van 1889, vanwege de morele overwegingen. Toch kwam van de wet, door vele aanpassingen na de invoering hiervan, weinig terecht en had het niet het beoogde effect. De afname van het drankgebruik aan het begin van de twintigste eeuw schreven drankbestrijders en Van der Stel dan ook niet alleen toe aan de werking van deze drankwet. Zij betwijfelden of de afnamen van het aantal verkooppunten wel kon leiden tot een daling van het drankgebruik.³³⁶ Wel was dit de eerste wet met repressieve en preventieve maatregelen tegen drankmisbruik. Over een volledig succes kunnen we dus niet spreken.³³⁷

4.6 Conclusie

De verenigingen beoordeelden nauwelijks de effectiviteit van de door hen opgezette acties, op de Volksbond na. Na de eeuwwisseling gaf zij de hoop op nationale overheidsmaatregelen, om de lotings- en de kantinekwestie op te lossen, op. De bond bestempelde lokale overheidsmaatregelen als het meest effectieve middel, maar hiervoor waren ze afhankelijk van de bereidheid van de gemeenten. Bij een afwijzende houding van de gemeenten waren de Volksbondafdelingen aangewezen op het ondernemen van minder effectieve eigen acties. In hoeverre deze acties op de lotingsdag succesvol waren, en dus in welke mate het drankmisbruik onder de lotelingen werd voorkomen, liet de bond buiten beschouwing. Naar aanleiding van het rapport van de minister concludeerden de Volksbond wel dat er van drankmisbruik in de militaire kantines geen sprake meer was. Zij vermeldde niet hoeveel zij had bijgedragen aan de vermindering van dit drankgebruik. De verenigingen met een vergelijkbare doelstelling, het bestrijden van drankmisbruik, deelden deze mening. De

³³⁵ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 180.

³³⁶ *Ibidem*, 178.

³³⁷ Janse, *De afschaffers*, 166.

geheelonthoudingsverenigingen waren minder tevreden over het behaalde resultaten in de militaire kantines.

Door de afhankelijkheid van de beschikbare bronnen is het lastig te achterhalen in hoeverre de anti-drankverenigingen daadwerkelijk succesvol waren en de middelen die zij inzetten doeltreffend bij het aanpakken van de lotings- en de kantinekwestie. Of de lotelingen en de militairen minder dronken rond de eeuwwisseling in vergelijking met de jaren zeventig is aannemelijk, vanwege een daling van het gebruik onder de gehele bevolking, maar ook hier zijn de bronnen gebrekkig. De verzoeken van de verenigingen om nationale maatregelen droegen in ieder geval niet bij aan deze daling van het alcoholmisbruik. Door gebrek aan bereidheid om deze kwesties aan te pakken, vanwege de onverschillige houding van de bevolking ten opzichte van de misstanden in het leger, een dalende noodzakelijkheid van en bereidheid om overheidsingrijpen door een dalend drankgebruik en doordat politieke hoofdrolspelers zich vooral op andere kwestie of wet focusten, vonden de verzoeken geen doorgang. De effectiviteit van de mondelinge en de gedrukte propaganda is niet te meten. Desondanks zetten de verenigingen dit middel regelmatig in. Het enige behaalde succesjes waren lokale en tijdelijke acties van de afdelingen.

Conclusie

Vanaf halverwege de negentiende eeuw werden verschillende anti-drankverenigingen opgericht. Vele van deze verenigingen bekommerden zich ook om het drankmisbruik onder de lotelingen en de militairen. Op de lotingsdagen dronken lotelingen veel sterkedrank. Het drankmisbruik onder hen leidde regelmatig tot misdragingen, vechtpartijen en vernielingen. Ook maakten deze verenigingen zich zorgen om het drankgebruik in het leger. Militairen brachten hun vrije tijd door in kroegen of in militaire kantines waar ook sterkedrank werd geschonken. Welke motieven hadden de anti-drankverenigingen om deze drankkwesties aan te pakken?

De anti-drankverenigingen hadden verschillende beweegredenen om het drankmisbruik onder de lotelingen en de militairen aan te pakken. In de betogen van de NV kwam het motief, om de openbare orde te handhaven, vanaf de jaren vijftig tot de jaren zeventig van de negentiende eeuw, voornamelijk naar voren. Hiermee speelde zij in op de taak van de overheid als nachtwakersstaat. Vanaf de jaren zeventig, toen ook andere nationale anti-drankverenigingen werden opgericht en de eerste stappen richting een verzorgingsstaat werden gezet, verschoof het motief geleidelijk. De NV, maar ook andere anti-drankverenigingen zoals de Volksbond, stelde het leed ten gevolge van het drankmisbruik meer centraal in haar betogen. Zowel de drinker als zijn naasten zouden op korte en lange termijn financiële, lichamelijke en geestelijke schade ondervinden. Deze motivering zou kunnen worden samengevat als medemenselijkheid of filantropie. Ook hadden veel anti-drankverenigingen godsdienstige beweegredenen om deze kwesties aan te pakken. Van de acht verheffingsmotieven van Van der Linde kwamen enkelen niet naar voren in de anti-drankartikelen en vergaderingen van de verenigingen. Zo mengden vrouwen zich niet in het debat rondom deze kwesties. Of zij lokaal actief waren is onbekend, maar van emancipatie binnen de landelijke vereniging lijkt bij deze kwesties geen sprake. Ook legden de anti-drankverenigingen geen verband tussen sociale angst en het drankmisbruik onder de lotelingen en de militairen en spraken zij niet over het in stand houden van de arbeidsreserve. De motieven van de verenigingen, om de lotings- en kantinekwestie aan te pakken, kwamen grotendeels met elkaar overeen.

Daarentegen verschilde de werkwijze van de anti-drankverenigingen bij deze kwesties. Bij de lotingskwestie veranderde de aanpak van de verenigingen geleidelijk. Voor de jaren zeventig kaartte de NV enkel de misstanden tijdens de lotingsdagen aan en ondernam ze zelf nog geen actie. Vanaf de jaren zeventig richtte de NV en andere anti-drankverenigingen zich

direct tot de nationale politiek met afschaffende verzoeken. De anti-drankverenigingen verzochten onder andere om een verbod op de verkoop van drank aan de lotelingen en de sluiting van de kroegen op de lotingsdagen. Op deze wijze probeerden ze de politieke besluitvorming te beïnvloeden. De ministers en de Kamerleden wezen alle verzoeken af. Hierom besloot, als eerste, de Volksbond om voornamelijk lokale acties op te zetten. Enkele andere verenigingen volgden dit voorbeeld. Ook deze lokale acties waren in eerste instantie voornamelijk gericht op de politiek. De afdelingen van de anti-drankverenigingen verzochten de burgemeesters en de wethouders om de sluiting van de kroegen op de lotingsdag of om de loting op een schikte locatie te laten plaatsvinden waar geen sterkedrank voorhanden was. Wanneer deze lokale autoriteiten de voorstellen afwezen, ondernamen de afdelingen noodgedwongen zelf maatregelen. Zij verzorgden alternatieven voor de kroeg en ze informeerden de lotelingen over de gevaren van drankgebruik. Rond de eeuwwisseling voerden de anti-drankverenigingen alleen nog op lokaal niveau actie. Zij stapten dus grotendeels af van de afschaffingsmethode en ze zetten voornamelijk lokale verheffingsacties op.

Daarentegen richtte de NV zich bij de kantinekwestie al vanaf de jaren vijftig tot de politiek. Zij verzocht de minister van Oorlog niet om afschaffende maatregelen, maar om de oprichting van militaire kantines. Ook poogde zij zelf een militaire kantine op te richten. Nadat steeds meer officieren een militaire kantine hadden opgericht, nam de NV en andere anti-drankverenigingen een kritische houding aan ten opzichte van het (sterke)drankgebruik in deze kantines. De anti-drankverenigingen grepen naar het gebruikelijke middel, namelijk de overheid verzoeken om een verbod op het schenken van drank in de militaire kantines. De NV, Volksbond en NCGOV gingen zelfs met een vergelijkbaar verzoek op audiëntie bij de minister van Oorlog. Geen van alle verzoeken leidden tot een wetsverbod. De Volksbond en Sobriëtas legden zich neer bij het oordeel van de minister van Oorlog, maar de geheelonthoudingsverenigingen, NV en NCGOV, hielden vast aan hun afschaffingsideaal. Zij streefde aan het einde van de negentiende eeuw niet alleen naar afschaffing van sterkedrank, maar ook naar een verbod op het schenken van lichte alcoholische dranken. Bij de kantinekwestie traden de anti-drankverenigingen dus voornamelijk op als afschaffingsverenigingen en zetten zij geen lokale acties op. Wel poogden de NCGOV en Sobriëtas militaire anti-drankverenigingen of -afdelingen op te richten.

Het is aannemelijk dat de lotelingen en de militairen rond de eeuwwisseling minder dronken dan in de jaren zeventig van de negentiende eeuw, vanwege een daling van het drankgebruik onder de gehele bevolking. In hoeverre droegen de anti-drankverenigingen bij

aan de afname van het drankgebruik onder de lotelingen en de militairen? De verzoeken van de anti-drankverenigingen om een wetsverbod zorgden in ieder geval niet voor deze daling. Door gebrek aan bereidheid om deze kwesties aan te pakken, vanwege de onverschillige houding van de bevolking ten opzichte van de misstanden in het leger, een dalende noodzakelijkheid van en bereidheid om overheidsingrijpen door een dalend drankgebruik en doordat politieke hoofdrolspelers zich vooral op andere kwestie of wet richtten, vonden de verzoeken van de anti-drankverenigingen geen doorgang. Het effect van de mondelingen en gedrukte propaganda op het drankgebruik onder de lotelingen en de militairen is niet te meten. Toch bleven de verenigingen dit middel inzetten. Een klein lichtpuntje is te vinden op lokaal niveau. Afdelingen behaalden enige succesjes met lokale en tijdelijke acties tegen het drankmisbruik onder de lotelingen.

Bronnenlijst

Archieven en collecties

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam

Archief Nationale Commissie tegen het Alcoholisme

Archief Sobriëtas

Archief Volksbond tegen drankmisbruik

Literatuur

Anoniem

‘22^e Algemeene Vergadering, N.C.G.O.V.’, *De wereldstrijd jrg. 11 nr. 39* (1902).

‘34^e Algemeene Vergadering van den Volksbond tegen drankmisbruik op 28 augustus 1907 te Rotterdam. Het jaarverslag over 1906. Voorstellen van hoofdbestuur en afdeelingen.

Bestrijding van drankmisbruik onder lotelingen.’, *De volksbond jrg. 11 nr. 49* (1907).

‘42^e Algemeene Vergadering’, *De volksvriend jrg. 32 nr. 31* (1877).

‘49^e Algemeene Vergadering’, *De volksvriend jrg. 39 nr. 28* (1884).

‘50^e Algemeene Vergadering’, *De volksvriend jrg. 40 nr. 41* (1885).

‘51^e Algemeene Vergadering’, *De volksvriend jrg. 41 nr. 47* (1886).

‘Aan de aanstaande miliciens!’, *De volksvriend jrg. 45 nr. 17* (1890).

‘Aan de lotelingen!’, *De blauwe vaan jrg. 5 nr. 41* (1908).

‘Aan de lotelingen’, *De geheel-onthouder jrg. 11 nr. 2* (1911).

‘Aan de lotelingen van de Nationale Militie’, *De geheel-onthouder jrg. 2 nr. 11* (1902).

‘Aan de Nederlandsche krijgslieden’, *De volksvriend jrg. 40 nr. 49* (1885).

‘Aan mijne mede-lotelingen!’, *Het propaganda-blad van de Geheel-Onthouding jrg. 1 nr. 12* (1898).

‘Acht-en-Zestigste jaarverslag 1911. Toestand der vereeniging. Loting Nationale Militie’, *De blauwe vaan jrg. 9 nr. 40* (1912).

‘Achtste verslag van den toestand en der verrigtingen der Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank’ in: S.J. Prins, Verslag van de oprigting.

‘Advertentiën’, *De kruisbanier jrg. 10 nr. 12* (1905).

‘Advertentien’, *De volksvriend jrg. 49 nr. 10* (1894).

‘Algemeene vergadering te Utrecht’, *De volksvriend jrg. 29 nr. 47* (1874).

‘Al weer lotelingen’, *De geheel-onthouder jrg. 10 nr. 5* (1905).

‘Beperking drankverkoop op de lotingsdagen’, *De Volksbond jrg. 9 nr. 35* (1905) 18.

- ‘Berichten’, *De volksvriend* nr. 213 (1864).
- ‘Berichten.’, *De volksvriend* nr. 219 (1864).
- ‘Bij de loting’, *Het propaganda-blad* jrg. 1 nr. 11 (1898).
- ‘Binnenland’, *Heldersche en Nieuwedieper Courant. Nieuws- en advertentieblad voor Hollands Noorderkwartier* jrg. 46 nr. 118 (30-11-1888).
- ‘De afschaffing onder militairen’, *De volksvriend* nr. 44 (1850).
- ‘De alcohol in het leger’, *De geheel-onthouder* jrg. 8 nr. 37 (1909).
- ‘De Algemeene Jaarvergadering’, *De wereldstrijd* jrg. 5 nr. 39 (1896).
- ‘De algemeene vergadering van 1874’, *De volksvriend* jrg. 29 nr. 30 (1874).
- ‘De dag der loting’, *De geheel-onthouder* jrg. 5 nr. 14 (1905).
- ‘De drank aan de Nederlandsche soldaten’, *De geheelonthouder* jrg. 2 nr. 18 (1902).
- ‘De nieuwe kazerne te Arnhem’, *De volksvriend* jrg. 40 nr. 32 (1885).
- ‘De N. Rott. Ct. van 19 dec. geeft van dit gedeelte der Kamerzitting van 18 dezer het volgende berigt’, *De volksvriend* jrg. 43 nr. 51 (1888).
- ‘De sterke drank bij de militairen en bij de politie-agenten’, *De volksvriend* nr. 59 (1851).
- ‘De Volksbond 15^e Algemeene Vergadering’, *De volksvriend* jrg. 43 nr. 32 (1888).
- ‘Drank in het leger’, *De blauwe vaan* jrg. 4 nr. 33 (1907).
- ‘Drankverkoop in de cantines’, *De stem der liefde* jrg. 6 nr. 10 (1889).
- ‘Het alcoholvraagstuk in ons leger’, *De wereldstrijd* jrg. 16 nr. 32 (1911).
- ‘Het zevende verslag der Nederl. Afschaffings-vereeniging’, *De volksvriend* nr. 63 (1851).
- ‘Hoort een Kruisverbond thuis in ons militairen-Vereeniging?’, *De kruisbanier* jrg. 10 nr. 24 (1906).
- ‘In de cantine!’, *De blauwe vaan* jrg. 7 nr. 1 (1910).
- ‘Ingezonden stukken. Aan de redactie.’, *De volksvriend* nr. 164 (1860).
- ‘Jeneverrampen’, *De volksvriend* jrg. 31 nr. 7 (1876).
- ‘Lichtstralen’, *De kruisbanier* jrg. 9 nr. 19 (1905).
- ‘Lichtstralen’, *De kruisbanier* jrg. 11 nr. 18 (1906).
- ‘Lotelingen’, *De volksvriend* jrg. 47 nr. 7 (1892).
- ‘Lotelingen!’, *De volksvriend* jrg. 47 nr. 42 (1892).
- ‘Lotelingen voor de Nat. Militie’, *De volksvriend* jrg. 30 nr. 4 (1875).
- ‘Loting’, *De geheel-onthouder* jrg. 5 nr. 13 (1905).
- ‘Loting’, *De geheel-onthouder* jrg. 5 nr. 11 (1905).
- ‘Loting en dronkenschap’, *De volksvriend* jrg. 28 nr. 7 (1873).
- ‘Loting van de Nat. Militie’, *De volksvriend* jrg. 45 nr. 6 (1890).

- ‘Loting voor de nationale militie’, *De volksvriend nr. 286* (1870).
- ‘Lotingsdagen’, *De kruisbanier jrg. 9 nr. 12* (1904).
- ‘Mededelingen’, *De volksvriend nr. 87* (1853).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 28 nr. 9* (1873).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 30 nr. 5* (1875).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 30 nr. 6* (1875).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 30 nr. 14* (1875).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 30 nr. 48* (1875).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 31 nr. 5* (1876).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 31 nr. 42* (1876).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 32 nr. 18* (1877).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 32 nr. 50* (1877).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 35 nr. 51* (1880).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 36 nr. 9* (1881).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 38 nr. 2* (1883).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 39 nr. 7* (1884).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 39 nr. 9* (1884).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 39 nr. 46* (1884).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 40 nr. 10* (1885).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 41 nr. 11* (1886).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 42 nr. 30* (1887).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 43 nr. 43* (1888).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 44 nr. 5* (1889).
- ‘Mededeelingen’, *Bijvoegsel behoordende bij De volksvriend jrg. 46 nr. 7* (1891).
- ‘Mededeelingen’, *De volksvriend jrg. 46 nr. 8* (1891).
- ‘Mededeelingen, Drankverkoop in de cantines’, *De volksvriend jrg. 44 nr. 7* (1889).
- ‘Militair te huis’, *De volksvriend jrg. 45 nr. 5* (1890).
- ‘Militaire cantines’, *De volksvriend nr. 291* (1870).
- ‘Militarisme en alcoholisme’, *Het propaganda-blad jrg. 3 nr. 10* (1900).
- ‘Naar aanleiding der alg.-vergadering van den Volksbond’, *De volksvriend jrg. 44 nr. 36*
(1889).
- ‘Nationale Militie’, *De volksvriend jrg. 46 nr. 4* (1891).
- ‘Nederlandsche vereeniging tot afschaffing van sterken drank, Huishoudelijke vergadering’,
De volksvriend jrg. 43 nr. 41 (1888).

- ‘Negen-en-Zestigste jaarverslag 1912. Toestand der vereeniging. Loting Nationale Militie’,
De blauwe vaan jrg. 10 nr. 41 (1913).
- ‘Nogmaals de kazerne-kwestie’, *De volksvriend jrg. 46 nr. 4* (1891).
- ‘Onze achtste algemeene vergadering, gehouden op 22 mei L.L.’, *Jaarverslag der Nationale Christen-Geheelonthouders-Vereeniging* (Utrecht 1889).
- ‘Op lotings- en inspectiedagen’, *Sobriëtas jrg. 7* (1913).
- ‘Rapport. Sterke drank in de kazerne-kantine’, *De Volksbond, tweemaandelijksch orgaan van de Vereeniging tegen drankmisbruik jrg. 8 nr. 31* (1904).
- ‘Soldaten-Praatjes’, *De volksvriend nr. 42* (1849).
- ‘Sterke drank in de cantines’, *De volksvriend jrg. 43 nr. 50* (1888).
- ‘Sterke drank in de cantines’, *De volksvriend jrg. 44 nr. 5* (1889).
- ‘Sterke drank in de kazerne-cantine’, *De volksvriend jrg. 44 nr. 3* (1889).
- ‘Sterke drank-verkoop in de kazerne-cantine’, *De volksvriend jrg. 43 nr. 51* (1888).
- ‘Sterke drank-verkoop in de kazerne-cantine, vervolg der tweede kamer-discussien’, *De volksvriend jrg. 43 nr. 52* (1888).
- ‘Tehuis voor militairen’, *De volksvriend jrg. 45 nr. 25* (1890).
- ‘Tiende verslag van den toestand en der verrigtingen der Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank’ in: S.J. Prins, Verslag van de oprigting.
- ‘Toestand der vereeniging op 1 jan. 1904’, *De blauwe vaan jrg. 1 nr. 3* (1904).
- ‘Tweede blad, Zeven-en-Zestigste jaarverslag 1910. Slot. Loting Nationale Militie.’, *De blauwe vaan jrg. 8 nr. 28* (1911).
- ‘Uit militairen kringen’, *De geheel-onthouder jrg. 7 nr. 49* (1908).
- ‘Van week tot week’, *De blauwe vaan jrg. 6 nr. 32* (1909).
- ‘Van week tot week’, *De blauwe vaan jrg. 7 nr. 32* (1910).
- ‘Verslag van de 14^e Algemeene Jaarvergadering der Nationale Christen-Geheelonthouders-Vereeniging’, *De Wereldstrijd jrg. 4 nr. 41* (1895).
- ‘Verslag van de 33^e algemeene vergadering op 11 en 12 september 1912’, *Bijblad van de Wereldstrijd jrg. 17 nr. 38* (1912).
- ‘Vervolg jaarverslag 1907’, *Bijvoegsel behoorde bij De blauwe vaan van vrijdag 3 juli* (1908).
- ‘Vierde verslag van den toestand en der verrigtingen der Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank’ in: S.J. Prins, Verslag van de oprigting, den toestand en de vruchten der Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank (Amsterdam 1854) 14.

- ‘Voor de lotelingen’, *Sobriëtas. Orgaan der federatie van R.K. Diocesane bonden tot bevordering der christelijke matigheid en tot bestrijding van het alcoholisme* jrg. 3 (1909).
- ‘Voorstellen van hoofdbestuur en afdelingen. Bestrijding van drankmisbruik onder lotelingen’, *De Volksbond* jrg. 11 nr. 47 (1907).
- ‘Wat de Noord-Amerikaansche afschaffings-genootschappen, binnen weinige jaren, hebben uitgewerkt’, *De volksvriend* nr. 5 (1846).
- ‘Wetgeving’, *De volksvriend* nr. 156 (1859).
- Onder naam of pseudoniem*
- A., ‘Geen jenever in de cantine!’, *De Kruisbanier* jrg. 2 nr. 8 (1898).
- A.A.N., ‘Drankgebruik en lotelingen’, *De blauwe vaan* jrg. 7 nr. 30 (1910).
- Adema van Scheltema, C.S., ‘Bond van Nederlandsche krijgslieden tot bestrijding der drinkgewoonten onder den naam “De Heer is onze Banier”’, *De Wereldstrijd* jrg. 2 nr. 28 (1893).
- Adama van Scheltema, C.S., ‘De drank en de Oorlog’, *De stem der liefde. Maandblad van de Nationale Christen-Geheelonthouder-vereeniging* jrg. 1 nr. 4 (1883).
- Adama van Scheltema, C.S., ‘Miss Sara Robinson’, *De stem der liefde* jrg. 3 nr. 7 (1885).
- Ariëns, A., ‘Inrichting en werkwijze van Sobriëtas’, *Sobriëtas, Orgaan der federatie van R.K. Diocesane bonden tot bevordering der christelijke matigheid en tot bestrijding van het alcoholisme* jrg. 1 (1907).
- B., ‘Een lootdag in eene plattelands-kantonsplaats’, *De volksvriend* jrg. 5 nr. 48 (1850)
- Beijeren, J. van, ‘Aan de Nederlandsche krijgslieden’, *De Wereldstrijd* jrg. 1 nr. 1 (1891).
- Brie, Ronald van der, ‘Vroeger en nu. Drinken uit de bron’, *Index* nr. 3 (2002) 24-25.
- Damen, R., ‘“Studie, hofmakerij, bals, comédie, concerten en druk diensten doen”. De verburgerlijking van officieren in de tweede helft van de negentiende eeuw’ *Mars et Historia* jrg. 50 nr. 2 (2016) 11-17.
- Dekker, Jeroen J.H., *Straffen, redden en opvoeden. Het ontstaan en de ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in West-Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor ‘Nederlandsche Mattay* (Assen 1985).
- Dols, Chris, *De Geesel der eeuw. Katholieke drankbestrijding in Nederland 1852-1945* (Zaltbommel 2007).

- Dool, H. van der, 'Mededeelingen. Bond van Nederlandsche krijgslieden ter bestrijding de heerschende drinkgewoonten: De Heer is onze Banier.', *Bijblad van De Wereldstrijd jrg. 2 nr. 33* (1893).
- Dool, H. van der, 'Onze landverdedigers', *De Wereldstrijd jrg. 3 nr. 6* (1894).
- Frevort, Ute., *A nation in barracks. Modern Germany, military conscription and civil society* (Oxford 2004).
- Heerma van Voss, L., 'Nieuwe mogelijkheden, nieuwe waarden en normen: sociaal-culturele ontwikkeling', in: K. Davinds en M. 't Hart red., *De wereld en Nederland. Een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (2011) 277-328.
- H. en K. 'Drank in het leger', *De blauwe vaan jrg. 4 nr. 33* (1907).
- Heij-en-Oort, R.J.W. van, 'De recreatie-zaal te Delft', *De volksvriend nr. 296* (1871).
- K., 'Uit de kazerne', *Het propaganda-blad voor Geheel-Onthouding, orgaan van den Alg. Nederl. Geheel-Onthouders-Bond jrg. 1 nr. 28* (1898).
- Kruithof, Bernard, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' in: Nelleke Bakker, *Tot burgerschap en deugd: volksopvoeding in de negentiende eeuw* (2006) 69-79.
- Linde, Maarten van der, *Basisboek geschiedenis sociaal werk in Nederland* (Amsterdam 2007).
- M. 'Loting Nat. Militie', *De blauwe vaan. Orgaan voor drankbestrijding. jrg. 3 nr. 40* (1906).
- Meulen, H.A. v.d., 'Bergen op Zoom', *De Volksbond, Tweemaandelijksch orgaan van de Vereniging tegen Drankmisbruik jrg 12 nr. 61* (1909).
- Mijnhardt, W.W. en A.J. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984* (Groningen 1984).
- Mooij, H.W., *Soldaten-Praatjes* (Amsterdam 1849).
- O. 'Bestrijding van dronkenschap in het leger', *De Geheel-Onthouder, orgaan van den Algem. Ned. Geh.-Onth.-Bond jrg. 1 nr. 25* (1901).
- Paret, Peter, 'The New Military History', *Parameters Autumn* (1991) 10-18.
- P.B., 'De lotingsdag', *De kruisbanier jrg. 11 nr. 14* (1906).
- Pické, C.J., 'Drankverkoop in militaire cantines', *De Volksbond jrg. 9 nr. 34* (1905)
- Regt, Ali de, 'Opvoeding van arbeidskinderen in Nederland, 1850-1920' in: Nelleke Bakker, *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (2006) 151-167.

- Roon, E.W.R. van, 'De dienstplicht op de markt gebracht. Het fenomeen dienstvervanging in de negentiende eeuw', *BMGN: Low Countries Historical Review* vol. 109 (1994) 613-637.
- Roon, E.W.R. van, 'De rekrutering van de nationale militie in Zuid-Holland 1880-1900', in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 26.3 (1994) 151-170.
- Roon, E.W.R. van, *Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw* (Den Haag 2013).
- Rooy, Piet de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940: Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979).
- S. 'De alcohol en het leger', *De Geheelonthouder* jrg. 8 nr. 37 (1909).
- Schoenmaker, B., *Burgerzin en soldatengeest. De relatie tussen volk, leger en vloot 1832-1914* (Amsterdam 2009).
- Schoenmaker, B., 'Een volksleger krijgt vorm 1839-1914' in: B. Schoenmaker, *200 jaar Koninklijke landmacht* (2014) 58-91.
- Schoenmaker, B., 'Oefenen als attractie. Kamp van Zeist 1853', *Frederik militaire geschiedenis nu magazine* (2017).
- Schols, L. en Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck, 'Loting te Maastricht', *De Kruisbanier. Maandblad gewijd aan de bestrijding van het drankmisbruik* jrg. 1 nr. 7 (1897).
- Smit, Christianne, *De volksverheffers. Sociale hervormers in Nederland en de wereld* (Hilversum 2015).
- Stafleu van Loghum, Bohn, *Handboek Maatschappelijk werk. Ontwikkeling in het beroep* (Houten 1995).
- Stel, J.C. van der, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (Hilversum 1995).
- Voort, A. van der, *De Volksbond tegen drankmisbruik van 1875-1915* (Utrecht 1915).
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland* (Assen 1962).

Websites

- <http://www.ad.nl>
- <http://www.at5.nl>
- <http://delpher.nl>
- <http://nos.nl>
- <http://www.nrc.nl>

Lijst van afkortingen

ANGOB:	Algemeene Nederlandsche Geheel-Onthouders Bond
MGOV:	Militaire Geheel-Onthouders Vereeniging
NCA:	Nationale Commissie tegen het Alcoholisme
NCGOB:	Nationale Christen-Geheelonthouders Bond
NCGOV:	Nationale Christen-Geheelonthouders Vereeniging
NCOV:	Nationale Christen Officieren-Vereeniging
NMB:	Nederlandsche Militaire Bond
NOPC:	Nederlandsche Onderwijzers Propaganda Club
Nut:	Maatschappij tot Nut van 't Algemeen
NV:	Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank Vanaf 1898: Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken
Sobriëtas:	Sobriëtas, federatie van rooms-katholieke Diocesane Bonden tot bevordering der Christelijke matigheid en tot bestrijding van het Alcoholisme Federatie van: het Kruisverbond, de Paulusvereeniging, de Mariavereeniging, de St. Annavereeniging en de Jongensbond
Volksbond:	Volksbond, Vereeniging tegen Drankmisbruik